

Tartu Ülikool

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Maailma keelte ja kultuuride instituut

Klassikalise filoloogia osakond

Vitali Poskin

Vanakreeka keele sõnade kopti keelde laenamisstrateegiad gnostilise Tooma evangeeliumi ja
kanoonilise Luuka evangeeliumi kreeka päritolu laensõnade võrdleva analüüsi põhjal

Bakalaureusetöö

Juhendaja: prof. Janika Päll

Tartu 2023

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
Kopti keel	6
1.1 Egiptuse keel diakroonilises aspektis.....	6
1.2 Egiptuse keele kopti faasi olemus.....	7
1.3 Kreeka tähestik Egiptuse (resp. kopti) keeles.....	9
1.4 Kopti keel kirjalike dialektide kontiinumina.....	10
1.5 Kopti keel sünkroonilises aspektis	12
1.6 Kreeka laenud kopti keeles.....	13
2.Kreeka-rooma Egiptuse kakskeelsuse olukord kontaktlingvistika valguses	18
2.1 Hellenismiaajastu Egiptuse sotsiolingvistiline pilt	19
2.2 Rooma ajastu sotsiolingvistiline pilt	20
2.2.1 Mitmekeelsus, kakskeelsus, kakskeelsuse nähtused	20
2.2.2 Kakskeelsuse tase ja levik	22
2.2.3 Kopti keele olemuse probleem kontaktlingvistika vaatenurgast.....	24
2.2.4 Keelekontakt kontaktlingvistika vahenditega mõõdetatuna	25
3. Võrdleva tekstianalüüsi tekstide valik.....	28
3.1 Oxyrhynchose papüüruste fragmendid	28
3.2. Tooma Evangeeliumi koptikeelne tekst niinimetatud Nag Hammadi raamatukogu koosseisus	29
3.2.1 Nag Hammadi raamatukogu avastamine, olemus ja päritolu.....	29
3.2.2 Kiriklike ja mittekiriklike skriptooriumite roll tõlkimisel kreeka keelest kopti keele dialektidesse	31
4. Kreeka-rooma Egiptuse ristiusustamine ja varakristlik gnostitsism	33
5. Kreeka laensõnade võrdlev analüüs Koptikeelse Tooma evangeeliumi, Oxyrhynchose papüüruste fragmentide, koptikeelse Tooma evangeeliumi, kreekakeelse Luuka evangeeliumi ja koptikeelse Luuka evangeeliumi põhjal	35
5.1 Oxyrhynchose papüüruste fragmendid	35
5.2 Nag Hammadi koodeksi tekst.....	38
5.3 Vahekokkuvõte	45
Kokkuvõte	49
Kirjandus	50
Summary	54
Lisa.....	56

Sissejuhatus

Käesoleva bakalaureusetöö teemaks on vanakreeka keele leksikaalne mõju kopti keelele varakristliku ja ketserlikuks peetud kirjanduse taustal. Töö teema valikul sai otsustavaks kopti keele õppimine Sankt-Peterburgi Ülikoolis õpperände ajal.

Minu töö eesmärgiks on selgitada kreeka laensõnade osa koptikeelses tekstis kreekakeelse alliteksti ja selle koptikeelse tõlke võrdleva analüüsi abil. Kitsendavaks valikukriteeriumiks on analüüsiks valitud tekstide žanriline kuuluvus ja temaatika. Kuna paralleeltekstidena saavad esineda kopti keele olemuse tõttu olla ainult kristliku või kristluselähedase traditsiooni tekstid, siis on tekstide valiku võimalused kitsendatud. Need on edasi kitsendatud seetõttu, et kiriku poolt kõrvaldati ringlusest ja hävitati varakristlikke tekste, mida peeti ketserlikeks – sellesse kategooriasse sattus kogu varakristlik apokrüüfiline ja eriti nõ *'parakristlik'*¹ (ehk kristluselähedane) gnostiline ja manihheistlik kirjandus (Layton ja Brakke 2021: xvii–xx).

Kanoonilise evangeliaari paralleelsed väljaanded kopti keele peamistes dialektides, sealhulgas sahiidi dialektis ja kreeka koinees, on hästi teada. Uurimise vaatevinklist lähtuvalt on äärmiselt huvitav uurida neid paralleeltekste, mis on tõlgitud mitte kiriklikes skriptooriumides professionaalsete religioosse kirjanduse tõlkijate poolt, vaid mis on loodud mõttekaaslaste ringile ja korduvalt ümber kirjutatud kreeka keeles vilunud kirjatundjate poolt, need on omamoodi mitte-kanoonilise traditsiooni *rändtekstid*². Selleks kavatsesin võrrelda kreeka sõnade laenamise ja kohandamise tõlketehnikat kopti tekstides, viies läbi mittekanoonilisse traditsiooni kuuluvate tekstide võrdleva kvantitatiivse leksikaalse ja grammatilise analüüsi, võttes taustaks arvesse kõige sarnasemad kanoonilise kirjanduse tekstid.

Kreeka keeles puuduvad gnostiliste ja muude kristluselähedaste traditsioonide tekstid, välja arvatud varakristluse ketserlike voolusid hukka mõistvate kristlike autorite teoste parafrasid ja väljavõtted. Seetõttu on valitud paralleeltekstide võrdlevaks analüüsiks Oxyrhynchose papüüruste fragmendid, mis sisaldavad osi apokrüüfilisest Tooma evangeeliumist, ja nende koptikeelne tõlge sahiidi dialekti, mis asub nii nimetatud Nag Hammadi raamatukogu teises

¹ Kasutan siin ja edaspidi termini *parakristlik* varakristluse ajal levinud kristluselähedaste, kuid hiljem ketserlikeks kutsutud usundiliste voolude nimetamiseks.

² Kasutan siin ja edaspidi termini *rändtekst*, pidades silmis siinjuures teatud teksti kopti keele dialektide kontinuumis vaba ja mitteametlikku liikumist.

koodeksis (codex II (CG II),2).³ Tekstoloogiliseks allmaterjaliks on kasutatud Bentley Laytoni toimetatud teise Nag Hammadi koodeksi 1989. aasta väljaande esimest köidet.⁴

Uurimismeetod on järgmine. Uuritakse kolme Oxyrhynchose papüüruse fragmendi avaldatud fotosid ja nende faksiimile-reproduktioone. Viiakse läbi Tooma evangeeliumi koptikeelse teksti paralleelsete lõikude võrdlev analüüs ja registreeritakse kõik kreeka sõnad, mis on laenatud koptikeelsesesse teksti. Seejärel määratakse nende grammatiline vorm ja märgitakse ära võõraste sõnade inkorporeerimise viis selles konkreetsetes kopti keele dialektis. Uuritakse ka seda, kas analüüsitava tekstis toimub laenatud sõna kasutamisel semantiline nihe.

Apokrüüfiline Tooma evangeelium klassifitseerub gnostiliseks tekstiks praktiliselt ainult seetõttu, et selle koptikeelne versioon on leitud ühes suures osas gnostilise traditsiooni tekste sisalduvas Nag Hammadi raamatukogu koodeksitest ja kujutab ennast teksti, mis sisaldab järjestatud Jeesuse Kristuse ütlusi⁵ ja pärineb võimalikult ka nn hüpoteetilisest "allikast Q"⁶, mis põhines arvatavasti Matteuse ja Luuka evangeeliumidel põhinevast algallikast (Goodacre 2012:11; Koester 1989: 42). Seetõttu on otstarbekas tuua tekstoloogilisi paralleele kahe kanoonilise evangeeliumi (Matteuse ja Luuka evangeeliumi) vastavate kohtadega, mille on tõlkinud professionaalne tõlkija kiriklikust skriptooriumist, võttes aluseks nende evangeeliumide kopti keele sahiidi dialektis säilinud tekstid⁷, kus on sarnased ütlused, ja analüüsida ka nende puhul kreeka laensõnade olemasolu või puudumist, nende grammatilisi vorme ja võõrsõnade inkorporeerimise meetodit tekstis. Et kitsendada uurimuse fookust, on mõistlik valida kahest kanoonilisest evangeeliumist, millel on väidetavalt geneetilisi sarnasusi apokrüüfilise Tooma evangeeliumi ütlustega, vaid üks, millel on kõige rohkem tekstilisi sarnasusi selle evangeeliumi Jeesuse Kristuse otsese kõne osadega.⁸ See on Luuka evangeelium. Mõningate andmete kohaselt on postuleeritud ka Luuka evangeeliumi teksti otsene mõju Tooma evangeeliumi kreekakeelsele tekstile (Gathercole 2012: 186).

Töö koosneb viiest osast, mis võimaldavad lugejale loogiliselt süveneda problemaatikasse. Esimene peatükk käsitleb kopti keele olemust spetsiifilise keelise nähtusena. Seoses

³ Edaspidi tähistatakse üldtunnustatud klassifikatsiooni kohaselt rooma numbriga käsikirja seerianumbrist, araabia numbriga traktaadi (teksti) numbrit (Robinson 1990: xii). Käsikirja järjekorranumber vastavalt Labibi 1956. aasta numeratsioonile.

⁴ Nag-Hammadi Codex II,2-7, ed. Bentley Layton, Vol.1, Brill, 1989.

⁵ Vt. Layton and Brakke The Gnostic Scriptures, 2021, Yale University Press

⁶ Ma ei peatuks üksikasjalikult sünoptiliste evangeeliumide tekstide päritolu küsimusel, sest see probleem jääb väljapoole käesoleva töö ulatust ja ülesannet.

⁷ Kopti keele dialektide kohta üldiselt ja sahiidi dialekti valiku põhjustest, vt alapeatüki 1.4, lk 10–12.

⁸ Vt. alapeatükk 3.1

vajadusega anda üsna ammendavat ülevaadet keele ajaloost, jaguneb esimene peatükk kuueks osaks. Esimene alapeatükk käsitleb egiptuse keelt diakroonilises aspektis, teine käsitleb kopti keelt egiptuse keele lõpliku faasina, kolmas annab ülevaate kreeka tähestiku kasutusest Egiptuses, neljas kirjeldab kopti keele olemust kirjalike dialektide kontinumina, viies kirjeldab lühidalt kopti keelt sünkroonilisest aspektist ja kuues alapeatükk tutvustab kreekakeelseid laene kopti keeles.

Teises peatükis keskendun kreeka-rooma Egiptuse kakskeelsuse probleemile kontaktlingvistika meetodite valguses. Teine peatükk on jagatud kaheks: esimene alapeatükk tutvustab hellenistiku ajastu Egiptuse sotsiolingvistilist pilti, teine alapeatükk käsitleb Rooma ajastu sotsiolingvistilist pilti ja jaguneb omakorda neljaks osaks: esimene alaosa käsitleb mitmekeelsuse ja kakskeelsuse nähtusi Egiptuses, teine annab ülevaate kakskeelsuse tasemest ja selle levikust Egiptuses, kolmas kirjeldab kopti keele olemuse probleemi kontaktlingvistika vaatenurgast, neljas tutvustab keelekontaktide uurimise vahendeid.

Kolmas peatükk on pühendatud käesoleva töö alliktekstide tutvustamisele. Peatükk koosneb kahest osast, millest esimene käsitleb minu töö jaoks relevantseid Oxyrhynchose papüüruste fragmente. Teine alapeatükk tutvustab Tooma evangeeliumi koptikeelset teksti ja jaguneb kaheks osaks: esimene annab ülevaate niinimetatud Nag Hammadi raamatukogu käsikirjadest, teine osa käsitleb skriptooriumite rolli tekstide tõlkimisel kreeka keelset kopti keelde.

Neljas peatükk tutvustab lühidalt kreeka-rooma Egiptuse ristiusustamist ja varakristliku gnostitsismi, kuna need nähtused on tihedalt seotud analüüsitavate tekstidega.

Viies peatükk koosneb tervenisti kreekakeelse Tooma evangeeliumi Oxyrhynchose papüüruste fragmentide ja koptikeelse Tooma evangeeliumi vastavate kohtade leksikaalsest võrdlevast analüüsist ning koptikeelse Tooma evangeeliumi ja kanoonilise Luuka evangeeliumi koptikeelsete ja kreekakeelse variantide narratiivsete paralleelide leksikaalsest võrdlevast analüüsist⁹. Analüüsid on esitatud kolme tabelina, millele järgneb analüüsi selgitus ja vahekokkuvõte.

⁹ Narratiivsete paralleelide olemuse kohta, vt lk 38.

Kopti keel

1.1 Egiptuse keel diakroonilises aspektis

Alustan kopti keele traditsioonilisest kirjeldusest kui egiptuse keele arengu viimasest etapist. Egiptuse keel kuulub afroaasia keelkonda, moodustades selles eraldi haru (Loprieno 1995:1). Diakroonilises aspektis hõlmab egiptuse keel koos kopti keelega enam kui 4000 aastat elavat ja muutuvat keeleajalugu, mis on järjepidevalt kirjalikult fikseeritud, alustades piktograafial põhineva hieroglüüfilise kirja tekkest 4. aastatuhande lõpus eKr. Kogu oma kirjaliku ajaloo jooksul on egiptuse keel läbi teinud tõsiseid muutusi kõigil oma struktuuri tasanditel alates foneetikast kuni süntaksini. (Loprieno 1995: 5–7) Kaasaegne keeleteadus jagab egiptuse keele diakroonilise arengu etappideks, mida teatud mõttes võib mõista eraldi keeltena. Egiptuse keele arengu kõik etapid on võimalik omakorda koondada kaheks makrofaasiks – 'varasem egiptuse keel' ja 'hilisem egiptuse keel'. Morfosüntaktiliste tunnuste põhjal kulges areng sünteetilisest varasemast vanemegiptuse keele arengufaasist analüütilise hilisegiptuse keele faasini. Hilisema egiptuse keele makrofaas hõlmab uusegiptuse, demootilise egiptuse ja kopti keelt. Keelearengu kõige viimases, lõplikus etapis, st kopti arenguetapis, muutus keel aglutinatiivseks ja analüütiline süsteem hakkas asenduma polüsünteetilise inkorporeerimisega. (Jernstedt 1986: 4–6, Loprieno 1995: 51–54) Niisiis kujutab egiptuse keel tervikuna ennast väga harva esinevat tüpoloogilist nähtust, mida võib nimetada 'süntees–analüüs–sünteesi' ringiks. Ülimalt harvad keeled omavad nii pikka kirjakeele arengu ajalugu. Martin Haspelmath pakkus sellise taassünteesiva iseloomuga protsessi nimeks termini 'anasüntees' (Haspelmath 2014: 118). Käesoleva töö eesmärgi jaoks ei ole vaja üksikasjalikumalt peatuda egiptuse idioomi kõigil muudel keelelistel etappidel, välja arvatud demootiline egiptuse keel, mis on kopti keele vahetu eelkäija ja ühtlasi sünkrooniliselt kopti keelega varases staadiumis kooseksisteeriv keeleline nähtus.

Tuleb mainida, et egiptuse keele kogu hilise faasi vältel iseloomustas Egiptuse keelelist olukorda varieeruv *diglossia*. Suurema osa keeleajaloo jooksul on eksisteerinud arvukad paralleelsed grammatilised normid või vahendid, mille raames oli võimalik kombineerida keele tüpoloogiliselt erinevaid astmeid (näiteks äridokumendid või vastupidi, kõrgstiilis religioossed tekstid), mille valiku määrasid kommunikatiivsed eesmärgid. Neid asjaolusid arvestades on sobiv kasutusele võtta *sisemise mitmekeelsuse* mõiste, mida ka egiptlased ise tajusid ja teadvustasid. Alates 23. sajandist eKr kuni 4. sajandini pKr kasutati klassikalist keskegiptuse keelt ('varasema egiptuse' makrofaasi keel) vähese moderniseeriva innovatsiooniga. Muutunud

keelelistes tingimustes, kui see oli juba vaibunud raamatukeeleks, kasutati seda jätkuvalt religioosse sisuga epigraafiliste tekstide koostamisel hieroglüüfilises kirjas, hieraatilise kirjana traktaatide kirjutamisel, kuigi selle kohaldamisala kitsenes üha ning seda mõistsid ainult haritud kirjatundjad ja preestrid. Alates 7. sajandist eKr võime rääkida uue keelelise olukorra tekkimisest, mis on seotud uue varem kasutatud hieraatilisest kursiivkirjast erineva kirjutamisstiili – demootilisese kirja – kasutuselevõttuga. (Loprieno 1995: 22–24)

Demootiline kiri andis egiptuse keele vastavale arenguetapile nime – demootiline ja kõrvuti kunstlikult moodustatud teaduslike terminitega egiptuse idioomi ülejäänud liikidele on see ainus oma ajastuga sünkroonselt esinev ajalooline nimi. Nagu on teada, andis Herodotos eraldi nime kiirkirja eriliigile δημοτικά γράμματα ehk rahvakiri, kuna seda kasutati algselt igapäevaste vajaduste rahuldamiseks, peamiselt äri- ja haldustegevuseks.¹⁰ Edaspidi hakati selle vahendusel talletama nii selle ajastu kirjandusteoseid kui ka religioosseid tekste, nii et hilisegiptuse keelenorm kajastus kogu sõnakasutuse spektris. Demootilises kirjas tekstid peegeldasid selle perioodi egiptuse keele tegelikku keelelist seisundit. Leidub epigraafiliselt tõendatud katseid koondada kirja tähemärke tähestikulisse järjekorda, siinjuures on märkimist väärt haruldane alternatiiv kõige levinud ja kõige tavalisemale tähestiku järjekorrale semiidi tähestikes – konsonantkirjale ehk *abgaadile* (a-b-g-d), mis on aluseks foiniikia konsonantkirjale ning selle kaudu ka kreeka tähestikule. See on alternatiivne tähestikuline järjekord *halahama* (h-l-h-m), mis on tuletatud lõunasemiidi tähestikust ja mida nüüd kasutatakse Etioopia tähestikus; nii on avastatud esemete fragmendid, millel on proto-tähestiku tähemärkide järjekorra paralleelne kirjpilt. Kuid ei demootilises kirjas ega hilisemas kopti tähestikus ei saanud sellist tähemärkide järjekorda säilitada ja kopti tähestikul on kreeka omaga sarnane tähtede järjekord. (Quack 2017: 30)

1.2 Egiptuse keele kopti faasi olemus

Egiptuse keele arengu viimane etapp sai teaduses erilise nime – kopti keel, kuna sellel on Egiptuse varasemast iidsest (koos kõigi variatsioonidega) kirjast põhimõtteliselt erinev uus kirjaviis. See on nüüdseks igapäevase keelekasutuse mõistes surnud keel, kuna Egiptuse elanikkond, sealhulgas Egiptuse kristlased, läksid 14. sajandi paiku lõplikult *en masse* üle araabia keelele. (Elanskaja 2010: 11) Kopti keel on aga säilinud liturgilise keelena monofüüsitlikus kopti kirikus ja on seega nii nimetatud 'tekstikeel' Suzanne Fleischman termini

¹⁰ „... διαφασίσαι δὲ γράμμασι χρέωνται, καὶ τὰ μὲν αὐτῶν ἱρὰ τὰ δὲ δημοτικά καλεῖται.“ The Histories, 2.36. Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.

mõistes. Hoolimata kirikuringkondade katsetest mingil määral taaselustada (*language revival*) kopti keele suulist kasutamist, on kopti keele tõeline kõlamine selle elavas kõnepruugis teadusele teadmata. Autoktoonne lingvonüüm ehk kopti keele omanimetus moodustatakse eesliite abil, millel on abstraktsiooniväärtus, mis liidetakse endoetnonüümile – $\bar{M}\bar{N}T + P\bar{M} + \bar{N} + KHME$ ¹¹. Algne endoetnonüüm oli Niiluse oru põhjaosa elanikkonna enesemääramise otsene jätk – $\bar{N}P\bar{M}\bar{N} + KHME$ 'musta (maa) inimesed' (*km.t* keskegiptuse, resp. koptikeelne $KHME$ 'must (maa)' st viljakas Niiluse org – Egiptus *sensu stricto*). Teise aastatuhande alguses, kui araabia keel oli juba tõrjumas kopti keelt elavast suhtlusest välja, hakkasid koptid oma keelt nimetama $\bar{M}\bar{N}T + KYTTAION$ – 'kopti (keel)', tuletatud araabia keeles moonutatud kreekaakeelsest sõnast αἰγύπτιος – 'egiplane'.

Egiptuse keele viimase etapi algust võib seostada 2.-3. sajandi vahetusega pKr ja see on seotud ainult egiptuse keele eduka ja täielikult läbi viidud alfabetiseerimisega kreeka kirja alusel. Sellisel *neuverschriftung* il oli mitu põhjust, kuid otsustav neist oli ekstralingvistiline – vajadus tõlkida tekkiva Pühakirja raamatuid ning kogu varane ja nii-öelda 'parakristlik' kirjandus kohaliku elanikkonna keelde, kes kreeka keelt ei valdanud¹². (Grossman ja Richter 2015: 77–78)

See on haruldane, et olemasolev mitme tuhande aasta pikkuse ajalooga kirjutamissüsteem täielikult asendatakse. Kopti tähestik sisaldab 24 kreeka tähestiku tähte ja 6 tähte (bohheiri dialektis 7), mis on stiliseeritud kreeka untsiaali kujul ja lisatud kreeka keeles mitteleiduvate häälikute tähistamiseks. Need lisatud tähed pärinevad demootilise kirja tähemärkidest.¹³ Teatud kaashäälikuid tähistavate tähtede peal esineb mõnedes grammatilistes vormides diakriitiline joon ehk tilde, mis tähistab diakriitikuga tähele eelneva tähe vokaaliseerimist. Enim esineb neid tildesid kaashäälikute B, Λ, N, M, P, T peal. Arvatakse, et sahiidi dialektis oli see vokaaliseerimine [e] tämbris, ehk neid hääldati [en], [em], [er], [et] (Smagina 2016: 30, Layton 2007:5), näiteks $\bar{M}\Psi\Upsilon XH$, 'hing'. Eeldatakse, et kopti tähestiku lõplik kodifitseerimine ja standardiseerimine toimus 2. sajandi lõpuks pKr. Selle olemasolu kinnitab Lyoni Irenaeuse tunnistus (u 180. a pKr), mille kohaselt Egiptuse gnostilise süsteemi eoonide genealoogias on number 30 seotud tähestiku tähtede arvuga. (Elanskaja 2010:19)

¹¹ $\bar{M}\bar{N}T$ – eeliide abstraktsiooniväärtusega, rahvuste nimetustega annab keele nime, $P\bar{M}$ – nimisõna $PG\bar{M}E$ (inimene) *status constructus* vormis, kasutatakse maade elanikkonna (st rahvuse) nimetuste moodustamiseks.

¹² Vt. peatükk 4

¹³ Vt lisa 1

Tähestikuline egiptuse keel (so kopti keel)¹⁴ eksisteeris algselt diglossia olukorras demootilise egiptuse keelega koos, kusjuures esimene oli keel, mis on lahutamatult seotud Pühakirja tekstide tõlgetega, ja viimane on samamoodi lahutamatult seotud kogu eelneva Egiptuse kultuurilise, religioosse ja seega paganliku traditsiooniga. Viimane teadusele teadaolev egiptuse keelne pealdis, mis kasutab autoktoonset (st. hieroglüüfilisel traditsioonil põhinevat) kirja, on demootilises kiirkirjas grafiti Philae templi seintel umbes aastast 450 pKr. (Grossman ja Richter 2015: 77) See tähendab, et demootiline keel eksisteeris kuni paganluse lõpliku asendamiseni kristlusega. Minu uuringu jaoks on väga oluline Narmouthis´est pärit ostrakonidel leiduvate demootiliste pealdiste avastamine. Need pealdised pärinevad 2. – 3. sajandist pKr, so ajast, mis vahetult eelnes esimeste säilinud kopti tekstide ilmumisele. Nendes demootilistes pealdistes leidub esmakordselt laenatud kreeka verbe, kusjuures kogu tekst on kirjutatud demootilises kiirkirjas, kuid kreeka sõnad kreeka tähtedega põhitekstile vastupidises suunas. (Grossman ja Richter 2017: 215–217) Kuid vähemalt ainult avaldatud ostrakonide analüüsi põhjal võib eelnevalt järeldada, et laenatud kreeka verbide kasutamine on üksikute kirjatundjate idiosünkraatiline uuendus. (*ibid.*) See kinnitab asjaolu, et just haritud ametnikud, bürokraatliku aparaaadi kirjutajad, olid teadlikud keeleuuenduste – nii graafiliste kui ka grammatiliste – tegijad.

1.3 Kreeka tähestik Egiptuse (resp. kopti) keeles

Kuna, nagu on juba eelnevalt osutatud, kopti keele eristamise peamiseks elemendiks oli kreeka tähestiku kohandamine egiptuse keelega, on vaja seda asjaolu üksikasjalikumalt käsitleda. Ptolemaioste hellenistliku monarhia tingimustes ei saanud Egiptuse bürokraatia haritud ring – kirjutajad – jätta märkamata tähestikulise kirjutamissüsteemi kasutamise mugavust. Teadusele on teada egiptuse teksti kreeka tähtedega kirjutamise katsed alates 3. sajandist eKr. Mõnedes, peamiselt maagilistes kreeka papüürustes leidub egiptuse keele glosse, mis on kirjutatud kreeka tähtedega, kusjuures kreeka keeles puuduvad helid edastati kreeka tähtede kombinatsiooniga. On tõenäoline, et esimesed egiptuse keele glossid kreeka tähtedega panid kirja siiski kreeka keelt kõnelevad kirjutajad, kellele oli teatud määral tuttav egiptuse kõnekeel, kuid mitte keeruline demootiliste tähemärkidega kirjutamissüsteem. (Jernstedt 1986: 10–13) Sellega seoses väärrib märkimist, et tulevase kopti tähestiku tähtede hääldus põhines kogu selle edasise

¹⁴ Ma nimetan selle keelenähtust just niimoodi, kuna sellega ma rõhutan veel üks kord, et tegemist on nimelt egiptuse keelega, milline tähestikuline kirjalik vorm erines samal ajal eksisteerivast egiptuse keele hieroglüüfilisel kirjal põhinevast kirjalikust vormist, kuid mõlemad esindasid tervikuna egiptuse idioomi oma hilisemasarengufaasis.

toimimise ajal nii varasel, kui juba vähemalt 3. sajandi eKr kreeka hääldusel. Φ, Θ, X abil edastatud kolme aspiraati hääldati kopti keeles 3. sajandil pKr jätkuvalt kahe kaashääliku kombinatsioonina so ph; p+h, th; t+h, kh; k+h, mitte vastavalt [f], [θ], [x]¹⁵, nagu oli nende hääldus selle ajastu kreeka koinees. Samamoodi näitasid v-ga lõppevad diftongid viimase elemendi hääldust täishäälikuna [y], mitte kaashäälikuna [v]/[f] (Satzinger 2003: 203–204). Meie ajaarvamise esimestel sajanditel kuni 5. sajandini eksisteerisid egiptuse keeles kreeka tähtedega kirjutatud tekstid, milles kasutati ka demootilise kirja tähemärke, mis edastasid kreeka keeles puuduvaid egiptuse keele foneeme. Nende tekstide keelt nimetatakse teaduskirjanduses 'vanakopti keeleks', mis võiks olla eksitav, kuna tegelikult see on hilisema arengufaasi egiptuse idioomi arhailisema seisundi, nimelt demootilise keele graafiline alaliik. Kuid kreeka tähestiku ja demootiliste täienduste kasutamine nendes tekstides ei olnud süsteemne, seega on alust arvata, et igal konkreetsel juhul oli tegemist idiolektiga. Tähtede ja tähemärkide kogum on nende tekstide lõikes väga erinev, nende arv varieerub 1st kuni 12ni, kusjuures esineb isegi demootiliste tähemärkide rühmasid – ligatuure (Jernstedt 1986: 9–10). Neil tekstidel on maagiline sisu, mis on täielikult seotud Egiptuse paganliku kultuuriga. Tähestikulise kreeka süsteemi kasutuselevõtu protsess oli niisiis juba võtnud kahetise iseloomu, kuna need nn 'vanakopti' tekstid olid juba egiptlaste endi poolt kirjutatud, kuid liikumine kreeka tähestiku süsteemi suunas piirdus rangelt maagiliste valemite ja loitsude tekstidega, kõik muud egiptuse keele kirjaliku uususe aspektid olid jätkuvalt ustavad demootilisele kirjale. Tõenäoliselt oli loitsu täpse foneetilise reprodutseerimise tähtsus selle tõhususe jaoks see, mis ajendas pöörduma sellise kirjutamissüsteemi poole, mis peegeldab palju täpsemalt kõne kõiki foneetilisi omadusi, sealhulgas vokaaliseerimist (*ibid*). Need kreeka tähestiku ja demootiliste tähemärkide üsna suvalistes kombinatsioonides tehtud kirjutamise katsetused, mida me nimetame 'vanakopti keeleks', ei läinud üle otse kopti tähestikku. 3. – 5. sajandi pKr kopti käsikirjad eksisteerisid koos 1. – 5. sajandi 'vanakopti' tekstidega. Kuid siiski oletatakse, et just need 'vanakopti' eksperimendid edastada egiptuse kõnet foneetiliselt teenisid eeskujuna ja materjalina kopti tähestiku loomiseks, mille kõige olulisem omadus oli ühtsus ja standardiseerimine. (Elanskaja 2010: 18)

1.4 Kopti keel kirjalike dialektide kontiinumina

Siiski ei saa rääkida standardsest ja ühtsest kopti kirjakeelest. Kirjanduslik kopti keel on egiptuse idioomi arengu viimase etapi dialektilise kontiinumi kirjalik peegeldus. Sellele

¹⁵ Rahvusvahelise foneetilise tähestiku (IPA) järgi.

ebatavalisele olukorrale on olemas selgitused. Egiptuse idioomi arengu varasematel etappidel ja isegi 'makrofaasidel' olid oma standardsed kirjakeeled autoktoonse hieroglüüfilise (ja selle kursiivkirja derivaatide) kirjasüsteemi baasil. Nende kirjakeelte, näiteks eespool nimetatud klassikalise keskegiptuse keele kasutamine oli kogu Egiptuse territooriumi ulatuses ühtlane, mida tagas ja reguleeris Vana-Egiptuse riigi tsentraliseeritud bürokraatlik olemus. Samal ajal on Vana-Egiptuse tekstidest endist teada riigi erinevate osade vahel olevatest dialektilistest erinevustest, näiteks Delta elaniku ja Egiptuse lõunaosa kaugeima ääre elaniku kõne vahel. Oletatakse, et teatud määral oli egiptuse idioomi arengu 'makrofaaside' etappide vahetus ja uute keeleliste vormide moodustumine ning sellest tulenevalt järjekordse 'uue' kirjandusliku egiptuse keele tekkimine seotud võimu üleminekuga ühe murrete rühma kõnelejatelt teise kõnelejatele, so sünkroonsete, pragmaatiliste põhjustega, mitte ainult keelemuutuste diakroonilise kumuleerumuse tõttu. Kuid kuni eelviimase, demootilise keele arenguetapini ei kajastunud dialektilised erinevused kirjas üldse. Pärast Ptolemaioste hellenistliku monarhia tekkimist sai Egiptuses ametlikuks keeleks kreeka koinee, egiptuse keel jäi teisejärgulistes rollidesse. Uue kopti tähestiku lõpliku konsolideerimise ajaks ei olnud egiptuse keelel ametliku keele staatust ja seetõttu tekkisid igal dialektilise kontiinumil isoglosside kogukonnal omad kirjandusliku egiptuse so kopti keele liigid, mida praegu nimetatakse kopti dialektideks. Kopti dialektide omaduste, nende arvu ja lokaliseerimise küsimus on siiani vaieldav. (Elanskaja 2010: 19, Grossman ja Richter 2015: 78–79) Kuna jutt käib nn 'korpuse' keelest või 'teksti' keelest, tajutakse sageli ortograafilisi variante dialektierinevustena. Kuid enamik teadlasi nõustub, et olemasolevates allikates on esindatud kuus peamist dialekti koos alarühmadega ja teatud arv üksikute tekstide poolt esindatud idiolekte, mis võivad olla ka eraldi dialektid. Dialektide grammatiline struktuur on põhimõtteliselt sama, v.a mõned iseärasused, dialektide vahel on ka leksikaalseid erinevusi, kuid peamine erinevus seisneb foneetika valdkonnas. (Elanskaja 2010: 19) Kogu selle mitmekesisuse tekitas haritud bürokraatide-kirjutajate teadlik tõlketegevus, kes ei olnud koormatud ametliku väljakujunenud kirjakeele normaliseeriva raamistikuga, nagu klassikaline keskegiptuse keel või hilisem äribürokraatlik demootiline keel, kuid kes kindlasti soovisid Pühakirja sõna võimalikult täpselt edasi anda nii foneetiliselt (peegeldades kõiki oma piirkonna foneetilisi iseärasusi) kui ka leksikaalselt (kajastades seega kreeka laenude silmatorkavat rohkest).

Kopti keele ajaloos kuulub peamine roll sahiidi dialektile. Seda võib pidada kopti kirjanduse klassikalise ajastu kirjanduskeeleks, mida erialakirjanduses tähistatakse tähega S. Selle levikuala asub iidse Thebaise piirkonnas, olles kõigepealt olnud kasutusel selle põhjaosas,

iidse Hermopolise piirkonnas, kust see seejärel levis lõunasse kogu Thebaise ulatuses. (Grossman ja Richter 2017: 207–208) Samuti on varem oletatud, et sahiidi dialektil ei ole konkreetset ürgkodu, vaid see kujutab endast omamoodi koineed, ühist kunstlikku murret, kuna sellel on kõige rohkem ühiseid jooni, mis on omased kõigile dialektidele ja kõige vähem spetsiifilisi, mis on omased ainult sellele. Kuid tõenäoliselt arenesid need tunnused kirjandusliku „töötlemise“ normaliseeriva mõju tõttu. Sahiidi dialekti algsest päritolualast lõuna pool, Lükopolise piirkonnas, paiknes lükopolise dialekt variatsioonidega, mida varem nimetati subachmimi dialektiks, seda tähistatakse tähega L. Ülejäänud dialektid ei esine käesoleva uuringu tekstikorpuses, selletõttu ma ei käsitle neid siis¹⁶. Kopti kirjanduse arengu koidikul konkureerisid need kaks dialekti omavahel kasutamise sageduse poolest erinevate kristliku ja 'parakristliku' sisuga religioossete tekstide tõlkekeelena, kuid lükopolise dialekt ei saavutanud üldtarvitatava dialekti staatust ja on jäänud peamiselt manihheistliku kopti kirjanduse dialektiks. Samas olid need kaks dialekti lähedased ja allusid vastastikusele mõjule. (Elanskaja 2010:13)

1.5 Kopti keel sünkroonilises aspektis

Kuna käesoleva töö eesmärk on uurida kontaktlingvistika meetoditega leksikaalset laenamist kreeka keelest kopti keelde, on vaja lühidalt peatuda kopti keele sõnavaral kui sellisel. Oma leksika poolest on kopti keel nominaalne keel, kus nimisõna ehk *noomen* on peamiseks sõnaliigiks. Tegusõnade vormid on oma ülesehituse ja toimimise poole pealt nominaalkonstruksioonid. Peamine verbi vorm – infinitiiv – on nimisõna ja sellisena kasutatakse seda koos artikliga. Adjektiivid on sõnaliigina kadunud ja täiendina kasutatakse määramata ehk ilma artiklita nimisõnu atributiivses ühenduses. Kopti keeles esineb väga vähe adverbe, nende asemel on kasutusel erinevad adverbiaalse tähendusega väljendid. Kuigi ma märkisin ülal, et egiptuse idioomi kopti faas on 'anasünteesi' protsessi tagajärjel muutunud tunduval määral taas sünteetilise iseloomuga keeletüübiks, ei saanud see uuesti algsel makrofaasil olnud sünteetiliseks flektiivse iseloomuga keeleks. Analüütiliste konstruktsioonide grammatikalisatsioon viis egiptuse idioomi analüütilise faasi kaudu uue sünteetilise, nüüd aga juba aglutineeriva inkorporeerimiseni. See inkorporeerimine toimub eesliidete abil, mis omakorda geneetiliselt kujutavad ennast tardunud analüütilisi lauseid. Rikkalik inkorporeeriv

¹⁶ Vt. lk 78-80, Grossman, Eitan; Richter, Tonio Sebastian (2015). The Egyptian-Coptic language: its setting in space, time and culture. - Eitan Grossman, Martin Haspelman, Tonio Sebastian Richter (eds.), Egyptian-Coptic Linguistics in Typological Perspective. Berlin: De Gruyter Mouton.

prefikseerimine muutis keele leksikaalsest aspektist polüsünteesiliseks, kuid sõnade flektiivse ühildumise puudumine jättis süntaksi analüütiliseks, sellepärast on kopti keeles põimlaused väga levinud ja oma vormide poolest mitmekesised. (Elanskaja 2010: 14–17; Jernstedt 1986: 4–7)

1.6 Kreeka laenud kopti keeles

Kopti keele üheks silmatorkavaks nähtuseks on kreeka päritolu laensõnade ohtrus. Just see rohkus on käesoleva uurimistöö teema valiku põhjuseks. Kopti keeles esineb kreekakeelseid leksikaalseid laene mitmest sõnaliigist. Uurimistöö vastavas osas käsitletakse keelekontakti küsimusi, selle konteksti, tausta ja doonorkeele mõju ulatust. Käesolevas alapeatükis keskendun leksikaalsete laenude kvantitatiivsetele ja kvalitatiivsetele aspektidele.

Kreeka laensõnade õigekiri kopti keeles järgib enamasti kreeka norme, mõnikord esineb kopti kõnekeele mõjul kõrvalekaldeid. Tugevat ja mõnikord ka nõrka hõngust edastati $\varnothing$ tähe abil, nt $\varnothing\text{OPI}\varnothing\text{C}$ [ópíζω]¹⁷, helitult [r] häälikut kombinatsiooni $\varnothing\text{P}$ abil - $\text{ΠA}\varnothing\text{POIMIA}$ [παροιμία] ja kombinatsiooni pp [rr] $\text{P}\varnothing$ abil - $\text{ΠAP}\varnothing\text{HCIA}$ [παρρησία]. Kopti keelele iseloomulik heliliste sulghäälikute puudumine võis viia helilise ja helitu sulghääliku segimine kuni kirjas, näiteks - $\Delta\text{YPANNOC}$ [τόραννος].

Nomina sacra kirjutati kreeka prototüüpidele sarnaselt lühendatult ja tilde all. Kreeka nimisõnad laenati kopti keelde ainsuse nominatiivi vormis. Kui kreeka nimisõna on meessoost või naissoost, säilitab see laenamisel tavaliselt oma grammatilise soo. Kui kreekakeelne nimisõna on kesksõost, võtab see kopti keeles meessoost tunnused, milleks on artikkel. Seega on kõik laenatud kreeka sõnad varustatud vastava artikliga. Moodustaja Π meessoost ja T naissoost jaoks on määrav artikkel, mis liidetakse nimisõna külge eesliitena, näiteks $\text{ΠATTE}\Delta\text{OC}$, $\text{T}\Pi\text{O}\Delta\text{IC}$, ΠΠINEYMA . Nagu eespool mainitud, vastas kreeka θ , ϕ , χ abil edastatud kopti foneemide hääldus nende hääldusele kaashäälikuühenditena, selletõttu sai nende tähtedega algavate kreeka laensõnade artikkel vokaaliseeringu, näiteks $\text{Π}\epsilon\varnothing\text{PONOC}$, $\text{TE}\phi\text{YCIC}$, $\text{TE}\psi\text{YXH}$. Umbmäärane artikkel on kõigi sugude puhul sama, esinedes ainsuses eesliitena OY ¹⁸, näiteks $\text{OY}\Pi\text{O}\Delta\text{IC}$ "teatud linn". Mitmus moodustatakse kopti keeles peamiselt määrava artikli eesliite N abil – NAPABOC 'araablased' ja umbmäärase artikli mitmuse eesliite $\varnothing\text{EN}$ abil – $\varnothing\text{EN}\Pi\text{O}\Delta\text{IC}$ 'mõningad linnad' (grammatiline soo mitmuse korral ei eristata), kuid on

¹⁷ Siin ja edaspidi esitan vanakreeka keele verbe 1. isiku preesensi ainsuses.

¹⁸ Hääldus sõltuvalt positsioonist kas [w] vokaalide vahel või [u] sõna alguses/kaashäälikute vahel.

olemas terve rida sõnu, mis säilitavad mitmuse erivormid. Seetõttu moodustatakse mõnedest eetaga lõppevatest naissoost kreeka sõnadest mitmuse vorm sufiksiga **OOYƆ**, näiteks **ΨΥΧΗ** – **ΨΥΧΟΟYƆ** 'hinged' kopti keele omasõnavara mudeli järgi (määrava artikliga ainsuses **TEΨΥΧΗ** – määrava artikliga mitmuse vormi **ṢΨΥΧΟΟYƆ** alguse **Ṣ** on saadud **Ṣ**–st kaashäälikute assimilatsioon tulemusel). (Smagina 2016: 31; Elanskaja 2010: 64; Grossman 2014: 118–119) Nagu ülalpool mainitud, arvab enamik teadlasi, et kopti keeles puudus omadussõna grammatilise kategooriana, omadussõnalise täiendi rollis võis esineda mistahes nimisõna ilma artiklita, tähistatuna algse formandi **Ṣ**¹⁹ abil. See formant ei võrdu määrava artikli mitmuse vormiga, ehkki kattub sellega oma kuju poolest. Egiptuse idioomi varasemate arenguetappide endised omadussõnad olid kopti keele faasiks juba substantiveeritud ja hakkasid tähistama mitte omadust, vaid mõnda selle omaduse kandjat. Kaks nimisõna võivad esineda atributiivse ühendina, kus *nomen regens* on nimisõna ilma artiklita ja **Ṣ** formandiga ja kogu ühendit reguleerib ühendi esimese liikme ehk *nomen rectum*’i artikkel. Kreeka omadussõnu laenati tavaliselt järgmistes vormides – kreeka keele meessoos ainsuse nominatiivi vormis, olenemata määratletava sõna grammatilisest soost ja arvust, näiteks **ἄνθρωπος** **ἄνθρωποι** "õiglane mees" ('mees' on omasõna), **καλὸς ἄνθρωπος** **καλοί ἄνθρωποι** "hea hing". See laenamisviis oli kõige sagedasem. Laenati ka kreeka keele naissoos ainsuse nominatiivi vormis omadussõnu, kui määratletav sõna tähistab täpselt naist, näiteks **ἡ γυνή** **ἡ γυναῖκες** "tark neiu", ja kreeka keele keskssoos ainsuse nominatiivi vormis omadussõnu, kui määratletav sõna ei tähenda inimest, olenemata selle grammatilist soost, näiteks **καλὸς ἄνθρωπος** **καλὸν ἄνθρωπον** "hea hing". Kuna kopti keeles ei esine kesksoo vorme, võidi kreeka keele kesksoo vormi kasutada paralleelselt meessoost sõna täiendina, näiteks **ἄνθρωπος** **ἄνθρωποι** "õiglane mees". Kreeka omadussõnad võivad substantiveeruda vastavalt kopti keele reeglitele. Siinjuures substantiveeritakse meessoos vormis omadussõnu elusobjekti tähistamiseks, kesksoo vormis aga elutu objekti tähistamiseks. Näiteks sõnade **καλὸς ἄνθρωπος** – 'hea (inimene)' ja **καλὸν ἄνθρωπον** 'headus, hüve', viimase puhul on võimalik tuua võrdluseks kreeka keele kesksoo vormi, mida substantiveerakse samuti määrava artikli abil - τὸ ἄγαθόν. (Smagina 2016: 33) On alust arvata, et esialgu kasutati meessoost ja keskssoost kreeka laenude vorme mitteeristaval viisil, kuid Pühakirja tekstide Egiptuse kirjutajate-tõlkijate teadlik tegevus mitte ainult tähenduse, vaid ka pühaks peetava originaali vormi võimalikult täpset edastamist taotledes hakkas tekitama

¹⁹ Formant **Ṣ** esineb kopti keeles atributiivsetes ühendites *nomen regens*’i ees.

egiptuse keelde uut grammatilist reaalsust – nimisõnade eristamist elususe /elutuse alusel, mis egiptuse idioomis puudus (Elanskaja 2010: 63; Grossman 2014: 118–119).

Kreeka verbide laenamise küsimus on väga huvitav, sest kreeka verbi laenamise erinevate strateegiate diferentseerimine kopti dialektide kaupa võimaldab uurida laenamise protsessi ennast ja selle sügavust kontaktlingvistika meetoditega. (Grossman ja Richter 2017: 208–214) Tegusõna kopti keeles esineb kahes vormis – infinitiivis ja statiivis. Statiiv iseloomustab objekti või subjekti seisundit, kasutatakse harva. Infinitiiv on peamine vorm ja kujutab ennast tegevuse nimetust. Nimisõnaga sarnaselt seda võidakse kasutada artikliga, infinitiiv on alati meessoost. Infinitiiv esineb afroaasia keeltele omases sellises grammatilises vormis, nagu *status*, neid on kolm: *status absolutus*, *status constructus*, *status pronominalis*. Erinevate leksikaalsete, süntaktiliste, morfoloogiliste grammatiliste vahendite abil võib infinitiiv väljendada kõike verbile omaseid funktsioone. (Elanskaja 2010: 124–126) Kopti keele infinitiiv kui grammatiline klass määratletakse süntaktiliste, distributiivsete näitajate, aga mitte morfoloogiliste näitajate alusel nagu indoeuroopa keeltes. Kreeka päritolu verbaallekseemid esinevad sellistes grammatilistes positsioonides, milles esineb omasõnavara infinitiiv. See asjaolu on põhjustanud teadlaste seas poleemikat laenatud kreeka verbide olemuse üle kopti keeles. Mõned, nagu Chris Reintges (Reintges 2006: 77–79), väidavad, et laenatud kreeka verbid omavad kopti keeles nimisõnade morfoloogilist struktuuri ja seetõttu peaks neid reverbaliseerima abiverbi 'tegema' $\epsilon\iota\pi\epsilon$ erinevate vormidega moodustatavate konstruktsioonide abil. Sellisteks on $\epsilon\bar{\rho}$ -, $\bar{\rho}$ - sõltuvalt dialektist ja nad kujutavad ennast infinitiivi $\epsilon\iota\pi\epsilon$ 'tegema' erivormi, mida nimetatakse *status constructus*. Ka laenatud verb ise esineb kreeka infinitiivis. See kehtib mõnes dialektis, nt bohheiri dialektis on kreeka $\epsilon\pi\theta\upsilon\mu\epsilon\bar{\iota}\nu$ 'soovima' $\epsilon\bar{\rho}$ - $\epsilon\pi\theta\upsilon\gamma\mu\bar{\iota}\nu$, $\acute{\alpha}\sigma\pi\acute{\alpha}\zeta\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ $\epsilon\bar{\rho}$ - $\alpha\pi\alpha\zeta\epsilon\sigma\theta\epsilon$ 'tervitama'. Sahiidi dialektis on aga enamiku uurijate arvates laenatud vormiks käskiva kõneviisi ainsuse 2. isiku vorm, preesensi, harvem aoristi tüvest. Arvatakse, et kopti keele kõnelejatele tundus imperatiivi vorm morfoloogiliselt lihtsamana ja sõnatüvele paremini vastavana ning seega kõige sobivam *otsese sisestamise* (*direct insertion*) teel omasõnavarasse omaksvõtmiseks. Lükopolise dialektis kasutatakse segastrateegiat, kus abiverb $\bar{\rho}$ eelneb endiselt laenatud kreeka verbile, mis on siiski juba oleviku imperatiivi 2. isiku ainsuse vormis. Sahiidi dialektis on enamikule laenverbidel sõnalõpus liide E, kontraheeritud verbide puhul aga lõpp A (-άω), EI (-έω) või OY (-όω), näiteks $\sigma\alpha\lambda\pi\iota\zeta\epsilon$ $\sigma\alpha\lambda\pi\iota\zeta\omega$ 'puhuma', $\alpha\pi\alpha\tau\alpha$ $\acute{\alpha}\pi\alpha\tau\acute{\alpha}\omega$ 'kohtuma', $\beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota$ $\beta\omicron\eta\theta\acute{\epsilon}\omega$ 'aitama', $\acute{\alpha}\zeta\iota\omicron\gamma$ $\acute{\alpha}\zeta\iota\acute{\omicron}\omega$ 'kiitma'. Esimesse gruppi kuuluvatel verbidel asetatakse rõhk lõpust kolmandale silbile, kontraheeritud verbidest pärinevatel verbidel teisele (st eelviimasele)

silbile. Kreeka keele meediumi tegumoe verbid saavad analoogia põhjal vokaal-ja konsonanttüvelise paradigma aktiivi imperatiivi lõpud, näiteks - ὑΠΟΚΡΙΝΕ ὑποκρίνομαι 'vagatsema', atemaatilise pöördkonna verbid esinevad kontraheeritud verbide lõppudega: ΠΑΡΑΔΙΔΟΥ παραδίδωμι 'reetma'. Mõningate kreeka verbide vorme kasutatakse ka muutmata kujul ülevõetult, tardunud väljenditena, näiteks ΠΡΕΠΕΙ πρέπει 'peaks' preesensi ainsuse 3 isik, ἄΙΡΕ χαῖρε 'tere' imperatiivi ainsuse 2. isik, ΓΕΝΟΙΤΟ γένωτο 'olgu' optatiivi ainsuse 3. isik. (Elanskaja 2010: 140)

Kopti keel on tuntud selle poolest, et selles kasutatakse märkimisväärset hulka laenatud kreeka adverbe, eessõnu ja sidendeid. Adverbiaalsed väljendid ja laused võivad olla kas täielikult kreekakeelsed või sisaldada kreeka ja kopti sõnade kombinatsiooni. Näiteks, ΠΡΟC ΚΑΙΡΟC πρὸς καιρόν 'mõnda aega, ajutiselt'. ΚΑΛΩC καλῶς 'hästi' ΠΑΛΙΝ πάλιν 'uuesti', ὁΜΟΙΩC ὁμοίως 'võrdselt, sarnaselt'. Kopti keeles kasutatakse ka mõningaid kreeka eessõnu, kõige sagedasemad laenatutest on ΚΑΤΑ, ΠΑΡΑ, ΠΡΟC, ὁΓΩΠΙC. Eessõnu ΚΑΤΑ ja ΠΑΡΑ kasutatakse äärmiselt laialdaselt ja need said kopti leksikaalsetesse paradigmadesse niivõrd integreerituteks, et neil tekkis võimalus analoogselt omasõnavarast pärit eessõnadega (ἸΑ–, ἸΑΡΟ =) esineda spetsiaalses pronominaalses (*status pronominalis*) vormis, so liita enda külge asesõna järelliiteid. Näiteks ΚΑΤΑΡΟ =, ΠΑΡΑΡΟ = puhul võib tuua huvitavad näited – ΚΑΤΑΡΟϣ 'tema järgi' ἸΝΟϢΙ ΠΑΡΑΡΟϣ 'ma mõtlen vastupidi' (Elanskaja 2010: 198, 228; Grossman 2014: 118–119). Neid leidub kõigis kuues suuremas kopti dialektis. Kuid ometi doonorkeele (st kreeka keele) eessõnade ja määrsõnadele omane semantika ei avaldu täies mahus kopti keeles, samuti on tuvastatud eessõnade ja määrsõnade tähenduste varieerumist dialektide kaupa ning aja vältel ilmunud kreeka keeles puuduvaid polüseemia variante (Grossman ja Polis 2017:361). Mõned teised eessõnad võivad esineda tekstides, kuid mitte iseseisvas kasutuses, vaid osana täielikult laenatud väljakujunenud väljendist, näiteks ΑΠΟ ΜΕΡΟΥC ἀπὸ μέρους 'osaliselt'. Kopti dialektid laenasid ka kreeka sidendeid, sealhulgas nii rinnastavaid kui ka alistavaid. Üsna sageli kasutati rinnastava sidendi funktsioonis kreeka disjunktiiivset sidendi Η (ἦ) , samuti negatiivseid sidendeid ΟΥΔΕ (οὐδέ) ja ΟΥΤΕ (οὐτέ). Kuna sahiidi dialektis hääldati kaashäälikuid [d] ja [t] sarnaselt ja aeti segamini ka kirjas, aeti ülaltoodud kaht sidesõna sageli segamini. Tõlketekstides võib säilida negatiivne sidesõna ΜΗΤΕ μήτε . Üpris levinud on kopti keeles sidend ΑΛΛΑ ἀλλά, ' kuid, vaid', mis tähistab sageli ütluse uut osa, kas vastandavas kontekstis või tingimuslause *apodosises*. Kasutatakse ka vastandavate sidendite paari ΜΕΝ ΔΕ μέν ... δέ, ja disjunktiiivseid sidendeid Η ἦ, ΕΙΤΕ ΕΙΤΕ εἴτε ... εἴτε, 'või', 'kas ... või'. Nagu eespool mainitud, oli kopti keeles arenenud

põimlausete süsteem. Selle peamiseks tunnuseks oli eriliste grammatiliste verbaalvormide olemasolu alistusseose erinevate varjundite väljendamiseks ja samuti peamiselt sidendivaba iseloom, kuna alistusseos tekib eriliste grammatiliste verbaalvormide vahendusel. Selleks, et rõhutada alistusseose vormide tähendust veelgi täpsemalt või stilistiliselt, kasutati kreeka sidendeid, mille roll (nagu ka eessõnade puhul) ei langenud alati kokku vastava rolliga kreekakeelses lauses. Sellisel viisil kasutati kopti tekstides kreeka sidendeid ἕως 'kuni', οὐκοῦν 'järelikult', ἀπᾶς ἀπλῶς 'ühe sõnaga', ὅτι 'et, mis', γάρ 'nii', ὅταν 'millal', ὅσον 'kui suur, kui kaugel', ὅτε 'kui', ὅς 'see, kes', ὥστε 'kuna', ἐπειδή 'alates, peale seda kui'. Mõned partiklid olid ka laenatud, näiteks ἀρα , μή , οὖν (Elanskaja 2010: 239). Kasutusel oli ka kreeka vokatiivi partikkel ὦ kõigil juhtudel, välja arvatud pöördumine Jumala poole. (Smagina 2016: 35)

2.Kreeka-rooma Egiptuse kakskeelsuse olukord kontaktlingvistika valguses

Kuna käesolev töö kuulub kontaktlingvistika valdkonda, kasutan ka selle mõisteid. Kõigepealt vajab selgitamist Egiptuse lingvistiline maastik (*linguistic landscape*) ajaarvamise vahetuse ajal. Uuritaval perioodil oli hellenistlik Egiptus Rooma võimu all, mistõttu on asjakohane kasutada terminit kreeka-rooma Egiptus. Kreeka-rooma Egiptuse lingvistiline maastik oli üsna kirev. Ma ei peatu pikemalt erinevate vähemuste keeltel, nagu aramea, kaaria, nuubia ja liibüa keel, sest minu uurimisobjektiks on kreeka (indoeuroopa) ja kopti keele kujul esineva egiptuse (afroaasia) keelte seosed. Selleks momendiks, kui Rooma alistas 30. aastal eKr hellenistliku Ptolemaioste monarhia, oli kreeka keel juba Egiptuses sügavalt juurdunud. Kreeka keel oli riigi haldamise keel, Egiptuse linnade kreeka elanikkonnal ja kreeklastega asustatud küladel oli juurdepääs hellenite haridusele, mida tõendavad Oxyrhynchuse papüüruste kreekakeelsete kirjandusteoste näited ja kreekakeelsed kooliharjutused.²⁰ (Bucking 2012: 233–235)

Pärast 30. aastat eKr oli ladina keel mingil määral esindatud Aleksandrias, millest sai Egiptuse prefekti elukoht ja loomulikult armees. Kuid uurijad on ühte meelt, et ladina keele kasutamine ja mõju oli piiratud isegi sõjaväes. (Fewster 2002: 224) (Dahlgren 2022: 118) Kreeka keel oli jätkuvalt ametlik keel. See tähendas, et kogu suhtlus administratsiooniga, kohtuasjad, maksude haldamine pidi toimuma kreeka keele vahendusel. (Rutherford 2009: 198–199) See kehtis ka autoktoonse elanikkonna, st egiptlaste kohta, mis eeldab egiptlaste tutvumist kreeka keelega. Siinjuures võib nentida, et juba Herodotos mainis, et Egiptuses jagunevad inimesed seitmesse kasti, millest üks olevat tõlkijate kast.²¹ On vajalik selgitada, millises keelelises kontaktis viibisid egiptuse ja kreeka keeled – kas see olukord oli tegeliku kakskeelsuse olukord kogu Egiptuse ulatuses, kas on võimalik üldjuhul väita mingit tõsist kakskeelsust või oli tegemist ametliku keele piiratud kasutamisega? Tekstide kontaktid ei ole keelte kontaktid. Kuna me räägime „teksti keeltest“, st nendest, mis on meile jõudnud ainult kirjalike dokumentide kujul, on vaja mõista, kuidas kirjalikud tekstid peegeldavad keelte tegelikku koostoimet.

²⁰ Vt. Raffaella Cribiore, *Gymnastics of the mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton University Press. 2001

²¹ ἔστι δὲ Αἰγυπτίων ἐπτὰ γένη, καὶ τούτων οἱ μὲν ἱερεῖς οἱ δὲ μάχιμοι κεκλέαται, οἱ δὲ βουκόλοι οἱ δὲ σὺβῶται, οἱ δὲ κάπηλοι, οἱ δὲ ἑρμηνέες, οἱ δὲ κυβερνήται. *The Histories*, 2.164.1. Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0125%3Abook%3D2%3Achapter%3D164%3Asection%3D1>

2.1 Hellenismiaajastu Egiptuse sotsiolingvistiline pilt

Nagu juba mainitud kopti keelt käsitlevas osas, nimetatakse kaasaegses teaduses uuritavas ajajärgus kõnekeeles ja autoktoonses egiptuse kirjas eksisteerinud egiptuse idioomi arengufaas demootiliseks keeleks, mille jaoks on kasutusel autoktoonne demootiline kiri.

Ptolemaioste aegadel oli demootiline egiptuse keel kõrvuti kreeka keelega halduskeeleks ja selles kirjutati ka äridokumente. (Rutherford 2009: 201) Sõltuvalt esitatud dokumentide keelest oli olemas kahetine kohtumenetluste süsteem, st eraldi kreekakeelne ja eraldi egiptuse keelt kõnelev kohus. Järk-järgult kehtestati siiski ka mõned helleniseerivad meetmed, näiteks säte egiptuse keeles kirjutatud lepingu kohustusliku registreerimise kohta kreeka keeles. (Vierros 2014: 235) Hellenismiajal ei paistnud kakskeelsus ulatuvat kaugemale kirjutajate ja preestrite administratiivsest klassist. Paljudel neist olid topeltnimed – kreeka, Ptolemaioste kõrgete ametnike ja valitseja õukonnaga suhtlemiseks ning egiptuse oma eraelu jaoks. (*ibid.*) Samal ajal näitavad hellenistliku Egiptuse koolihariduse uurimine ja maapiirkondadest pärit dokumentide, näiteks maanotarite dokumentide või tervete arhiivide (eeskätt tuntud ulatusliku Zenoni arhiivi) analüüs kirjaoskamatu kreeka keele olemasolu, mille puhul on egiptuse keele interferentsi tunnuseid. See võib viidata kakskeelsuse olukorrale, kuid selline kakskeelsuse levik ei olnud ulatuslik. (Papaconstantinou 2012: 59, Evans 2012: 122, Vierros 2014: 236) Kuna, nagu juba mainitud, jutt käib "tekstilistest keeltest" ja meie järeldused põhinevad kirjalikel allikatel, on alust rääkida mitte haritud klassi kakskeelsusest, vaid selle teatud 'kakskeelsest kirjaoskusest' (*biliteracy*).

Kõik demootilise egiptuse keele ja kirja uurijad on üksmeelel, et demootilises keeles esineb väga vähe leksikaalseid laene kreeka keelest. Egiptuse keeles võidi kreekakeelseid sõnu edastada demootiliste tähemärkidega, kuid see kehtis peamiselt ainult võõrkeelsete nimede ja mõnede tehniliste terminite kohta, kusjuures sel juhul sõnalõpuks alati lisati täiendavat determinatiivi, võõrsõna tähistavat tähemärki (Fewster 2002: 227–228). Kogu hellenistliku perioodi jooksul püüdsid Egiptuse kirjutajad demootilistes dokumentides selgelt vältida kreekapäraseid keelendeid ehk gretsisme. (Vierros 2014: 236) Esimeseks sajandiks pKr oli demootiline keel juba ka ise arhailine, see oli kirjakeel, kusjuures selle ajastu egiptuse kõnekeel ei omanud veel oma kirjalikku normi. Seetõttu ei ole kreeka laenude hulk egiptuse kõnekeeles, kakskeelsuse leviku tase Egiptuses väljaspool metropolilinnu ja selle kakskeelsuse iseloom sellel ajajärgul teada.

2.2 Rooma ajastu sotsiolingvistiline pilt

Demootilise egiptuse kirjakeele kasutusala oli ahenemas ja Rooma ajaks oli kreeka keel kirjakeelena täielikult asendamas egiptuse demootilist keelt, sest Rooma administratsioon eelistas menetleda ainult ladina või kreeka keeles olevaid dokumente. Teiseks sajandiks pKr kasutati demootilist keelt kirjakeelena ainult Lõuna-Egiptuse Thebais´e maksudokumentides ja templimajanduses. (Fewster 2002: 225) Egiptuse elanikkonna autoktoonses kirjas oli kirjaoskuse tase langemas, sest kirjutamisviiside kõiki tüüpe, sealhulgas demootilist kirja oli keeruline õppida ja seda õpetati templites. Kuivõrd rakendusala kitsenes templimajandusele ja usupraktikale, moodustasid templikirjutajad üha kahaneva suletud kasti. Lõppude lõpuks, nagu Fewster väidab, tsiteerides Roger Bagnalli, ei olnud enamikul egiptlastel suurema osa Rooma perioodi vältel juurdepääsu omakeelsele kirjale (*ibid.*), sest kõik kirjalikud dokumendid – kirjad, taotlused, lepingud, avaldused – pidid olema kirjutatud kreeka keeles. Isegi kui inimesel oli juurdepääs demootilisele kirjutajale ja dokument koostati egiptuse demootilises keeles, siis juhul, kui dokument oli mõeldud kohtuvaidluse, aruande vm ametliku dokumendina (mitte puhtalt informatiivseks sisemiseks kasutuseks), pidi see igal juhul olema tõlgitud kreeka keelde. See tähendab, et oli mõistlik koostada dokumendid kohe kreeka keeles. (*ibid.*)

2.2.1 Mitmekeelsus, kakskeelsus, kakskeelsuse nähtused

Egiptuse keele kohta on teada mitmeid kakskeelseid ja bigraafilisi tekste, mille hulgas leidub religioosseid pealdisi, äriolepinguid, maksudokumente ja niinimetatud muumiate silte. Muu hulgas on maailmakuulus Rosetta kivi, kolmekeelne ja trigraafiline pealdis hieroglüüfilises, demotilises ja kreeka kirjas, mis oli Champollioni jaoks peamine alus Egiptuse hieroglüüfide dešifreerimiseks. Erinevat tüüpi allikate mitmekeelsus on aga erineva väärtusega. Mõned tekstid on kirjutatud mõlemas keeles paralleelselt ja on identse sisuga, mõnikord on egiptusekeelne tekst pikem ja traditsioonilisem diskursuse poolest, samas kui kreeka keelne on sageli lühike ülestähendus egiptusekeelsest tekstist, näiteks esinevad mõnel juhul ainult pärisnimed erinevates käänetes. Sellised dokumendid on kakskeelsed tekstid *sensu stricto*.

Kuid siiski on olemas ka tekste, milles avaldub koodivahetus (*code shifting*) eri tasanditel. Koodivahetuse nähtus ise osutab kakskeelsuse olemasolule mingil tasemel, seega võib selliseid tekste nimetada Mullen´i klassifikatsiooni kohaselt tekstideks, milles avalduvad kakskeelsuse ilmingud (*Texts displaying bilingual phenomena*). (Mullen 2012: 18)

Kopti keelt käsitlevas osas on juba mainitud Narmouthis´e (praegune Medinet Madi) ostrakone. Nendel ostrakonidel, mis on dateeritud teise sajandiga pKr, esinevad digraafilised

pealiskirjad demootilises ja kreeka keeles, kusjuures kreeka sõnad on sisestatud kreeka tähtedega otse demootilisse teksti. Nende tekstide hulgas on kirjutaja Phatres'i nummerdatud arhiiv, mis sisaldab juriidilist laadi dokumente, mis on dateeritud orienteeruvalt ajajärku ligi 200 a pKr. Neis esineb umbes sada kreekakeelset sõna (lisaks pärisnimed), enamasti nimisõnu ja verbe, peaaegu alati eraldiseisvate sõnade kujul demootilises lauses. Selle kirjutaja kirjutised demonstreerivad tõelist idiolekti, mis teadlaste arvates peegeldab egiptuse keelt kõnelevate kirjameeste tegelikku uuenduslikku sõnakasutust kopti tähestiku, st koptikeele tekkimise eel. Kreeka sõnavara viitab õigus-, haldus- ja finantssfäärile. Kirjutaja Phatres'i idiolekt näitab kirjas väljendatud loomingulist koodivahetust egiptuse keelt kõnelevate kirjutajate kõnes. (Rutherford 2009: 202) Koodivahetus nendes kirjutistes hõlmab nii lausetevahelist kui ka lausesisest vahetust (*inter – sentential switching* and *intra – sentential switching*). (Mullen 2012: 18)

Phatres kasutab viit perifrastilist verbikonstruktsiooni. Egiptuse demootiline verb ' tegema' *ir* + kreeka oleviku aktiivse tegumoe infinitiiv (infinitiiv esineb siin lõpuga –iv, mitte –iv, ehk vastavalt iitatsistlikule hääldusele) *ir* δῶκiv (peletama, ajama), egiptuse demootiline verb ' tegema' *ir* + kreeka verbaalnoomen lõpuga –σις *ir* μήνσις, egiptuse demootiline verb 'andma' *tj* + kreeka verbaalnoomen lõpuga –σις *tj* μήνσις, egiptuse demootiline verb ' tegema' *ir* + kreeka nimisõna *ir* ἀκόλουθον (järgnema, jälgima), egiptuse demootiline verb ' tegema' *ir* + kreeka omadussõna, mõttes ' saada milleks, kelleks' *ir* ἀφανής (muuta nähtamatuks).

Vormiliselt digraafiline tekst viitab selgelt tõelistele laenudele, sest perifrastilised verbikonstruktsioonid juurutavad kreeka sõna egiptuse keelde, kusjuures esineb mitte ainult otseseid leksikaalseid, kuid ka süntaktilisi tõkelane. Verbiga väljendatud tegevuse näitamine kasutades egiptuse verbi 'tegema' ja kreeka verbi infinitiivivormi, saab kopti keeles kreeka keelest laenatud verbide inkorporeerimise peamiseks viisiks. (Rutherford 2009: 203–206)

Rooma ajast pärit kreeka dokumentide uurimine näitab kreeka sõnade õigekirjavigade sageduse tõusu, mis oli tingitud dokumendi koostaja egiptuse keelelise tausta interferentsist. Sellest tulenevalt võib järeldada aktiivse kakskeelsuse kasvu ja selle levikut. Mitmete 2. sajandist pKr pärinevate, sealhulgas ilmselgelt mitte-egiptuse päritoluga (nagu Rooma armee veteranide ja töövõtjate erakirjad erinevatest garnisonides Faiyumist kuni Ida kõrbeni) tekstikorpuste analüüs näitab, et kreeka keel teise keelena K2 (L2) omandas ühiseid, sealhulgas fonoloogilisi, tunnuseid, mis kanti sellele üle egiptuse keelest. Teisisõnu, on võimalik rääkida teatud dialektist – egiptuse kreeka keelest. Sotsiolingvistiline olukord, kus *diglossia* oludes olev kohalik keel mõjutab muu hulgas fonoloogiliselt poliitiliselt domineerivat ametlikku keelt, näitab, et seda

poliitiliselt domineerivat keelt kui teist suhtluskeelt K2 (L2) valdab üha rohkem madalama staatusega keele K1 (L1) kõnelejaid. (Dahlgren 2022: 118–121) Keelelise vastastikuse toime asümmeetria kopti ja kreeka keele vahel peegeldab selgelt kreeka-rooma Egiptuse keelelise maastiku sotsiolingvistilist aspekti. Poliitiliselt vähem prestiižne keel toob oma positsiooni tõttu enamusrahvuse esimese keelena sisse struktuurimuutusi sotsiaalselt prestiižsesse keelde fonoloogilisel tasandil, muutes foneetikat ja prosoodiat. Egiptuse kreeka ja kopti keel lähenevad selles valdkonnas üha enam ja selle konvergentsi tulemusena hakkavad nad jagama sama fonoloogilist süsteemi, milleks on egiptuse keele oma. Vastavalt vähem sotsiaalselt prestiižne kopti keel laenab nii palju lekseeme kõigist kreeka keele grammatilistest kategooriatest, et see võimaldab mõnel uurijal pidada kopti keelt kas segakeeleks (*mixed language*) või kunstlikuks konstruktsiooniks, mis on algselt loodud ideoloogiliselt väga piiratud spetsiifilise grupisese suhtluse jaoks. (Dahlgren 2022: 143)

2.2.2 Kakskeelsuse tase ja levik

Tuleb nentida, et hellenistlikku ja kreeka-rooma Egiptust uurivate teadlaste seas puudub ühemõtteline ja ühine arusaam Egiptuse elanikkonna kakskeelsuse tasemest hilisantiigis. Rida teadlasi arvab, et kogu Rooma impeeriumi keelemaastik kujutas ennast dünaamilist keelekontaktide mustrit, mis nii Läänes kui ka Idas viisid lõppkokkuvõttes Rooma võimu lõpul keelevahetuseni (*language shift*) sotsiolingvistika terminoloogia mõttes. Keelevahetus olevat nende järgi toimunud faktilise kakskeelsuse tingimustes.

Sellise kakskeelsuse olemust ja selle levikut võib James Clackson'i arvates jälgida kreeka-rooma Egiptuse näitel. (Clackson 2012: 52) Egiptuse eri tingimustes säilinud kirjalike allikate rohkus võimaldab jälgida kohalikus keeles, st egiptuse keeles (demootilises ja kopti keelses), ilminguid, mis viitavad kakskeelsusele ja selle etappidele. Laenatud lekseemide arv, autoktoonsete kirjalike allikate levik, papüürid ja ostrakonid rikkalikult kreeka sõnavara sisaldavate koptikeelsete tekstidega (ja mitte ainult linnades, vaid ka maapiirkondades) osutavad Clackson'i vaatevinklist stabiilsele kakskeelsusele isegi maapiirkondades. Clackson viitab oma töös andmetele, mida Rooma Egiptuse uurijad R. S. Bagnal ja R. Cribiore kogusid naiste kirjutatud Egiptusest erakirjade sotsiolingvistilises soopõhises uuringus²². Viidatud töö autorid väidavad, et pärast neljandat sajandit pKr kadus kreeka keel naiste poolt kirjutatud või naistele adresseeritud kirjadest. Kogu esimese sajandi jooksul pärast kopti tähestiku ja sellest

²² Bagnall, R. S. and Cribiore, R. (2006) Women's Letters from Ancient Egypt, 300 bc–ad 800. Ann Arbor.

tulenevalt ka kopti keele tekkimist oli kopti keel piiratud üksnes religiooni valdkonnaga. Kui selle kasutusala laienes nii eraelule kui ka avalikele asjadele, eelistasid naised kasutada kopti keelt ka kirjas, samuti mehed, kui tegemist oli naistele adresseeritud dokumentidega. See tähendab, et kreeka ja kohalik ehk kopti keel olid eri positsioonidel *diglossia* olukorras, kus kreeka keel oli olnud ja jäi välise suhtluse keeleks, avaliku sfääri keeleks, sellal kui egiptuse keel ehk kopti keel jäi sisemise sfääri, eraelu, emakeelse kultuuri keeleks. (Clackson 2021: 50–52)

Niivõrd laialt levinud *diglossiat* kreeka-rooma Egiptuses postuleeritakse keelevahetuse (*language shift*) protsesside ühtsuse tõttu ka kogu impeeriumi alade jaoks, kus ometi just Egiptus ja Süüria jäid piirkondadeks, kus keelevahetus ei viinud lõpliku üleminekuni ladina või kreeka keelele. Sellel ajal, kui ladina keel muutus järk-järgult lihtelanikkonna masside keeleks Läänes ja kreeka keel Väike–Aasias ja Balkanil, siis Süürias ja Egiptuses püsis viimane pigem võimu, kultuuri keelena, *lingua franca*’na, kuid ei saanud emakeeleks, so etnilisuse edasikandmise vahendiks. (Clackson 2012: 47)

Egiptuse kirjutajate kakskeelse ja digraafilise tegevuse asjaolud kreeka–rooma Egiptuses võimaldavad teadlastel väita, et väljaspool kreeklastega asustatud suurlinnu-metropole ja mõningaid maapiirkondi, nagu Delta ja Faiyum, oli aktiivne kakskeelsus siiski piiratud. Kopti tähestiku tekkimisega vahetult piirneva ajastu peamine laenatud sõnavara varamu oli tehniline, haldus-, õigus- ja finantssõnavaraga seotud. Egiptuse peamine elanikkond püsis suuremas osas ühekeelsena ja kreeka keele oskus piirdus paljude puhul oskusega kirjutada oma nime kreeka tähtedega lepingutesse ja muudesse dokumentidesse, nagu seda nõudsid Rooma seadused, näiteks – Καλλίνικος σεσημίωμα (Fewster 2002: 227). Tegelik kakskeelsus oli olemas juba hellenistlikust ajast alates ja oli süvenemas järk-järgult kogu Rooma aja jooksul kirjutajate-haldurite, kohalike madalama astme ametnike seas. Need ametnikud oskasid kreeka keeles lugeda ja kirjutada keelekompetentsuse erinevatel tasemetel, olles ka aktiivsed keeleuuendajad, nii kreeka sõnade tekstidesse inkorporeerijatena kui rakendades loovalt võõrsõnade emakeelsesesse kõnesse kohandamise tehnikaid, tegeledes mõnel juhul ka omamoodi semantilise sõnamänguga. Nende oskus tõlkida tekste kreeka keelest egiptuse keelde ja egiptuse keelest kreeka keelde ametliku tõlkijana, kinnitades tõlgitud dokumendis, et tekst on tõlgitud κατὰ τὸ δυνάτον, mängis kõige olulisem rolli kopti tähestiku (ja seega selle egiptuse kirjakeele teisendi, mida me nimetame kopti keeleks) tekkimisel (*ibid*: 232). Fewster arvab, et just linnade eliidid, kelle hulgas oli kahtlemata loomupäraseid kakskeelseid isikuid ehk bilingvaale, olid pädeva kakskeelsuse võtmeedasikandjateks, samal ajal kui autoktoonsel egiptuse linnaelanikkonnal oli

mõningal määral juurdepääs hellenistliku hariduse alustele ja selle kaudu ka kreeka filosoofia ja kirjandusele. Ülejäänud egiptlaste, sealhulgas maapiirkondade kirjutajate jaoks jäi kreeka keel prestiižseks keeleks, mis oli vajalik teatud määral ja keeleoskuse teatud pädevuse tasemel avalike ja administratiivsete asjade menetlemiseks, kuid siiski võõraks keeleks. (*ibid*: 245)

2.2.3 Kopti keele olemuse probleem kontaktlingvistika vaatenurgast

Teaduses praegu puudub üksmeel ka kopti keele enda olemuse ja selle tekkimise põhjuse osas egiptuse keele eraldi lingvistilise teisendina. Nagu eespool mainitud, peab Reintges kopti keelt segakeeleks (*bilingual language variety*), omamoodi kreooli keeleks, mille allikaks on kaks keelt: egiptuse ja kreeka keel. Kuid ometi väidab enamik uurijaid nii sotsiolingvistiliste (nagu Fewster ja Bagnal, vt 2.2.1 ja 2.2.2) kui ka tüpoloogiliste (näiteks, Eitan Grossman allpool) andmete põhjal veenvalt, et kopti keel ei ole segakeel, vaid hoopis muu iseloomuga nähtus. Sedasi on näiteks Keith Hopkins väitnud, et kreeka–rooma Egiptuse sotsiolingvistiline olukord viis selleni, et kopti kiri tekkis protestina ja kujutab endast egiptlaste kultuurilise vastupanu nähtust kreeka kirjanike ja kreeklaste endi vastu. (Fewster 2002: 244, Clackson 2012: 48). Ewa Zakrzewska väljendab mitte vähem radikaalset seisukohta, et kopti keel on omamoodi kunstlik konstruktsioon, mis on loodud algse egiptuse morfoloogia ja süntaksi põhjal, mida on rikastatud kreeka kultuurisõnavaraga, et täpselt reprodutseerida kreeka tekstide retoorilisi ja argumentatiivseid struktuure. Tema arvates oli kopti keel algselt arusaamatu inimestele, kellel ei olnud hellenistlikku haridust, kuid see oli arusaamatu ka neile, kes ei osanud egiptuse keelt, see oli erilise sotsiaalse rühma "salakeel", mis oli esimene kogukondlik kristlik munklus. (Zakrzewska 2017: 139)

Eitan Grossmann ja Tonio Richter (Grossman ja Richter 2017: 207–236) jäävad mõõdukama versiooni juurde, väites, et sellegipoolest kujutab kopti keel endast egiptuse idioomi arengu loomulikku jätkumist mõõduka kakskeelsuse tingimustes, mida tõendavad asjakohased uuringud hellenistliku ja rooma aja kohta ning ka tüpoloogilised uuringud kreeka keele struktuurilise ja leksikaalse mõju taseme kohta kopti keelele. Keeleliste uuenduste vahendajateks ja levitajateks sotsiaalsetel ja kultuurilistel kaalutlustel on haritud kakskeelsete kirjutajate ja tõlkijate straatum. Paljude laenude esinemise põhjuseks on soov säilitada võimalikult täpselt nii kreekakeelsete autoriteetsete allikate – Pühakirja tekstide – väliskuju (mis võiks ka olla üheks põhjustest *neuverschriftung*’i jaoks) kui sõnavara. (Zakrzewska 2017: 139) Teisisõnu, kopti keele uurijate seisukohad lahknevad küsimuses, kui suures ulatuses kreeka-egiptuse kakskeelsus kreeka-rooma Egiptuses esines, kuid on üksmeelel selles, et kopti

keel koos kõigi oma murretega võlgneb oma kreeka kirjal põhineva eraldi olemasolu kristlikule jutlusele ja kristluse levikule Egiptuse autoktoonse elanikkonna seas.

2.2.4 Keelekontakt kontaktlingvistika vahenditega mõõdetatuna

Kontaktlingvistika on välja töötanud maailma keelte väliuurimiste käigus kogutud andmete töötlemisel erinevaid meetmeid sõnade laenatavuse mõõtmiseks. Üks neist on laenatavuse skaala, mis võimaldab mõõta kakskeelsuse taset objektiivsemalt. Mina kasutan siin Yaron Matrase skaalat, mis põhineb esinduslikul valimil. Laenatavuse skaala (*borrowability scale*) kujutab ennast grammatiliste kategooriate skaalat järgmises vormis:

Skeem 1. Yaron Matrase laenatavuse skaala

Nouns, conjunctions > verbs > discourse markers > adjectives > interjections > adverbs > other particles, adpositions > numerals > pronouns > derivational affixes > inflectional affixes.

Nimisõnad, sidendid > tegusõnad > diskursuse markerid > omadussõnad > hüüdsõnad > määrsõnad > muud partiklid > kaassõnad > arvsõnad > asesõnad > tuletusliide > fleksiooniliide.

Skaala näitajate kvantitatiivne lugemine tähendab, et keel laenab rohkem elemente skaala vasakult poolt. Skaala ajaline väärtus näitab, et keel hakkab vasakpoolseid elemente laenama varem kui parempoolseid, ning asjaolu põhjal, et keeles eksisteerib mingisugune konkreetne laenatud element, võib eeldada kõikide sellest vasakpoolsete elementide laenutamist, kuid mitte kohustuslikult. (Matras 2007: 61–62)

Kaasaegsete andmete kohaselt kuuluvad kreeka laensõnade hulka kopti keeles nimisõnad, omadussõnad, verbid, adverbid, sidesõnad, hüüdsõnad, prepositsioonid, partiklid, kuid üheski kopti dialektis ei esine koptikeelse teksti sees leiduva kreekakeelse fragmendi kontekstist väljaspool laenatud deiktikuid, asesõnu või sõnadega seotud morfoloogia elemente. Kreeka laenud on ainult väga vähesel määral integreeritud omasõnavara morfosüntaktilistesse paradigmatadesse, nii substantiivide kui ka verbide puhul.²³ Sama kehtib ka laenatud prepositsioonide kohta. Vastavalt morfoloogiliste struktuursete laenude afiksatsiooninäitajate (eesliidete- ja sufiksiste vaheline osakaal ehk *affixing score*) uuringule (mis näitas, et kopti keeles oli prefiksiste osakaal tunduvalt kõrgem kreeka keele omast, kreeka keel on peamiselt

²³ Vt. käesoleva töö lk. 15–16

sufiksaalne) on äärmiselt ebatõenäoline, et kreeka keel on kopti keelt mõjutanud morfoloogilisel tasemel. (Grossman ja Richter 2017: 207–236; Grossman 2018: 1–31)

Praegused hinnangud kreeka laensõnade koguarvu kohta kopti keeles on umbes 5000 lemmat. Kreeka laensõnade kõikehaaravat uuringut kõigist teadaolevatest tekstikorpustest ei ole veel teostatud, praegu tegeleb sellega projekt *Database and Dictionary of Greek Loanwords in Coptic* (DDGLC), mida haldab Leipzig'i Ülikoolis Georg Steindorff'i nimeline Egiptoloogia Instituut.²⁴ Projekt on pühendatud koptikeelsete tekstide terviklikus korpuses esinevate kõigis murretes ja žanrites kõikide kreeka laenude kõikehõlmavale ja süstemaatilisele leksikograafilisele kogumisele ja kirjeldusele. Tulemused kavatakse esitada elektroonilise andmebaasi ja trükitud sõnaraamatu kujul. Praeguseks ei ole see töö veel lõpule viidud.

Üksikute uuritud tekstikorpuste kohta on olemas andmed Uue Testamendi raamatute tõlkimise kohta sahiidi dialektis, mis vastab minu töö teemale. Kopti keeles on üle tuhande laenatud kreeka verbitüübi. Nende laenude semantika sõltub tekstiliigist – juriidilised dokumendid sisaldavad laene õigussfäärist, religioossed tekstid religiooni ja filosoofia vallast. Näiteks sisaldab sahiidi dialektis olev Uue Testamendi tekstide korpus 172 laenatud verbitüüpi ehk lemmat ja kokku 2085 üksust, millest paljud verbid esinevad ainult üks kord, kuid umbes 30 verbi vähemalt 20 korda. (Grossman 2019: 104–105). Kuna, nagu on juba viidatud töö vastavas osas²⁵, näitab just laenatud kreeka verbide inkorporeerimise strateegia kõige paremini murdeerinevusi ja on võimalik, et ka laenatud kreeka sõna inkorporeerimise diakroonilist perspektiivi üldiselt, mina käsitlen seda teemat lähemalt.

Max Plancki Evolutsioonilise Antropoloogia Instituudi rahvusvahelist keeleteadusliku projekti *Loanword Typology Project* (LWT) raames teostatakse maailma keelte laenamisstrateegiate ja sõnade laenatavuse uuringuid.²⁶ Nendest uuringutest johtuvalt koostasid Wichmann ja Wohlgemuth verbide laenamisstrateegia hierahilise skaala maailma erinevatesse keeltegruppidesse kuuluvate keelte esindusliku valimi põhjal (Wichmann ja Wohlgemuth 2008:12, skeem 2).

Skeem 2. Tegusõnade laenamisstrateegia hierarhia Wichmann ja Wohlgemuth'i järgi:

LIGHT VERB < INDIRECT INSERTION < DIRECT INSERTION <| PARADIGM TRANSFER.)

²⁴ <https://www.geschkult.fu-berlin.de/en/e/ddglc/project/worksandaims1/index.html>

²⁵ Vt. lk 16

²⁶ Vt. 5. peatükk.

Vastavalt kontaktlingvistika poolt erinevate keelte tüpoloogilise analüüsi abil kogutud andmetele vastab laenatud lekseemi madalaim integratsioonitase vastuvõtjakeeles 'abiverbiga strateegiale' (*light verb*), veidi kõrgem integratsioonitase esineb 'kaudse sisestuse' (*indirect insertion*) puhul, kus on vajalik laenatud verbi afikseerimine vastuvõtjakeele morfoloogiliste vahenditega, 'otsene sisestus' (*direct insertion*) käsitleb sõna täielikult emakeelsena, 'paradigmasiire' (*paradigm transfer*) tähendab juba konvergentsi koos doonorkeeles morfoloogia säilitamisega. Kopti keel (nagu ka Narmouthise kirjutaja Phatresi innovatsioonid) näitab, et diakrooniliselt on abiverbiga strateegia varasem ja vastab doonorkeeles madalamale keelelise mõju tasemele ja seega ka madalamale kakskeelsuse tasemele. Sahiidi dialektile iseloomulik verbi otsese sisestamise strateegia on tüpoloogiliselt hilisem ja vastab kõrgemale kakskeelsuse tasemele, so laenatud verb on siin juba morfoloogiliste tunnuste järgi emakeelsena tajutav. Lükopolise dialektis esineb esimesest kolmandasse staadiumisse siirdestrateegia (kumba varianti kohaldav) verbide integreerimisel. Kuid üheski kopti keele dialektis ei ole kunagi tõendatud paradigmasiirde strateegiat, ja seega puuduvad objektiivsed andmed väita tõrjuvast keelekontaktist johtuva kakskeelsuse (*displacive contact - induced bilingualism*) ja selle keelelise nähtuse, mida me nimetame kopti keeleks segaiseloomu olemasolu. (Grossman ja Richter 2017: 207–236)

3. Võrdleva tekstianalüüsi tekstide valik

3.1 Oxyrhynchose papüüruste fragmendid

Oma töö eesmärgist lähtuvalt tutvustan lühidalt oma too aluseks valitud Oxyrhynchose papüüruste fragmentide probleematikat.

12. jaanuaril 1897. aastal, arheoloogiliste kaevamiste teisel päeval iidse Oxyrhynchose linna prügilas leiti teiste kõige esimeste papüürusekatkendite hulgas papüürusefragment, mis sisaldas Jeesuse ütlusi kreeka keeles. Sellele fragmendile omistati nimetus Papyrus Oxyrhynchus 1 ehk P.Oxy.1 ja tähistati kui *Logia Jesu*. Fragment dateeriti 3 saj. p.Kr. esimese poolega. Käsikiri oli algselt vormistatud koodeksina, P.Oxy 1 on selle üks leht, kirjutatud untsiaalis ühe veeruna, 21 rida leheküljel, selle verso küljel on leheküljenumber IA = 11 ülemises paremas nurgas.

Oxyrhynchose kaevamiste käigus avastati veel kaks eraldi papüüruste fragmenti, mis atribueeriti samuti Jeesuse ütlustena kreeka keeles. Need on P.Oxy.654, mis oli algselt kirjutatud kursiivkirjas papüüruse rulli, ja P.Oxy.655, mis oli algselt kirjutatud samuti papüüruserulli, aga untsiaalis.

Enne Nag-Hammadi käsikirjade avastamist 20. sajandi keskpaigas ei olnud teada, millisesse teosesse kuulusid need *Logia Jesu* osad. Oletati, et tegemist on varakristliku kirjandusega, võibolla gnostilise või muu apokrüüfilise tekstiga. Alles peale koptikeelse teksti avastamist selgus, et tegemist on apokrüüfilise Tooma Evangeeliumiga. (Robinson 2014: 799–810; Layton, Brakke, 2021: 557–558)

Kreekakeelse ja koptikeelse teksti võrdlusel tuvastati, et P.Oxy. 1. fragment sisaldab Tooma evangeeliumi ütlusi 26–28 recto küljel ja ütlusi 29–33 verso küljel. Ütluse 30 lõppu on lisatud koptikeelse ütluse 77 kaks viimast lauset. P.Oxy. 654 sisaldab Tooma evangeeliumi ütlusi 1-7 verso küljel. P.Oxy.655 sisaldab ütlusi 36–39 fragmendi recto küljel.

Papüürus P.Oxy.1 on Bodleiani raamatukogu valduses ja kättesaadav raamatukogu elektroonilises repositooriumis.²⁷ Papüürus P.Oxy. 654 on hoiul Briti muuseumi raamatukogus hoiul ja on kättesaadav digitaalse käsikirjakataloogi vahendusel.²⁸ Papüürus P.Oxy. 655 on Harvardi Ülikooli raamatukogus, kuid kahjuks ei ole digitaalne koopia uurimistööks

²⁷ <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3c1b64e8-991a-449c-86d4-bc48b80280e1/surfaces/e8f88f09-c0d7-482d-aca9-f54b69857a36/>

²⁸ https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=papyrus_1531_f001r

kättesaadav. Kasutan selle avaldatud väljaannet, Oxyrhynchus Papyri IV. Grenfell, B. P. ja Hunt, A. S. (1904).²⁹

Arvatakse, et kõik kolm fragmenti kuuluvad algteksti erinevatesse ära kirjutadesse, need ei ole ka väljavõtted sama väljaande ära kirjutajast, ja on ilmselt loomise ja kirjutamise aja poolest vanemad dokumendid (neist vanim fragment on dateeritud umbes 200 a. p.Kr. (Koester 1989 : 38) kui koptikeelne koopia Tooma evangeeliumist (arvatakse, et see tõlgiti kopti keelde 4. sajandi p. Kr. esimesel poolel (*ibid.*)). Kõik kolm kreeka keelset fragmenti moodustavad kokku vähem kui poole kopti versioonist ja pärinevad Tooma evangeeliumi teksti esimesest osast. (Goodacre 2012: 37) Samuti arvatakse, et tekst, mida kujutab endast fragment P.Oxy. 655 võib tüpoloogiliselt ja tekstoloogiliselt olla see Tooma evangeeliumi versioon, millest võib olla tõlgiti koptikeelne tekst, mis on pärit koodeksist II Nag Hammadi raamatukogus. (Koester 1989 : 39) Teadlased märgivad, et Tooma evangeeliumi kreeka teksti säilinud osade ja sünoptiliste evangeeliumide vahel on ütlustes isegi sõna-sõnalisi paralleele. Samuti esineb paralleele kopti versiooni ja sünoptiliste evangeeliumide, eriti Luuka evangeeliumi vahel (*ibid.*: 116) Struktuurilt koosneb Tooma evangeeliumi tekst 114 ütlusest, millest enamik algab sõnadega: "Jeesus ütles" (λέγει Ἰησοῦς). Žanrilt kuulub see tekst nn tarkusekirjandusse (*Wisdom Books*), st see on ütluste kogumik (ΛΟΓΟΙ ΣΟΦΩΝ). (Gathercole 2014: 128–131) Koptikeelne tekst kannab pealkirja *Tooma evangeelium* - ΠΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΠΚΑΤΑ ΘΩΜΑC.

3.2. Tooma Evangeeliumi koptikeelne tekst niinimetatud Nag Hammadi raamatukogu koosseisus

3.2.1 Nag Hammadi raamatukogu avastamine, olemus ja päritolu

Kaheteistkümnne papüüruskoodeksi avastamine Egiptuses Nag Hammadis Egiptuse fellahide poolt 20. sajandi keskel on üks möödunud sajandi olulisemaid papüroloogilisi avastusi. Avastuse enda, käsikirjade hilisema uurimise ja tekstide tõlgendamise kohta on tänaseks olemas nii ulatuslik kirjandus, et oleks vaja eraldi ülevaadet.³⁰ Oma töö jaoks piirdun lühikese ekskursiga.

Nag Hammadi raamatukogu on oma koosseisult õige mitmekesine – see sisaldab varem tundmatuid või ainult viidetena teadaolevaid teoloogilisi traktaate, evangeeliume, kirju ja

²⁹<https://archive.org/details/oxyrhynchuspapyr04gren/page/22/mode/2up?view=theater>

³⁰ Vt. The Nag Hammadi Story. James M. Robinson, Brill, 2014.

jutlusi. Ideoloogiliselt esindavad need teosed gnostilist, kristlikku ja hermeetilist teoloogilis-filosoofilist mõtteviisi ja isegi klassikalist kreeka kirjandust. (Khosroev 1997: 7) Kõige põhjendatuma hüpoteesi kohaselt ei olnud see raamatute kogu algselt koostatud spetsiaalselt ja üheaegselt ühe raamatukoguna, vaid selle on kokku pannud üks omanik või väike kogukond, tõenäoliselt lühikest aega enne selle tahtlikku matmist. Seda tõendavad koodeksite füüsilise kuju erinevad aspektid: köitetehnikad ja nende pappköidetes kasutatud vanade kantseleidokumentide ja kirjade erinev sisu ja kujundus, koodeksite endi tekstide paleograafilised eripärad, käekirjaanalüüs, lisaks ka tekstide dubleerimine eri koodeksites. Oletatakse, et iga koodeks eraldi telliti eraldi tellija poolt, seejärel koondati koodeksid mitmeks, võib-olla kolmeks iseseisvaks väikeseks koguks, ja seejärel sattusid need kolm väikest kogu ühe omaniku või kogukonna kätte, kes need ideoloogilistel põhjustel maha mattis. (Khosroev 1997: 13–29) Pappköidete endi käsikirjade ja dokumentide paleograafilised andmed võimaldavad dateerida neid mitte varem kui 4. sajandi teise poolde pKr. Toponüümid koodeksite pappköidete jaoks kasutatud dokumentidest viitavad Nag Hammadi piirkonnale. On oletatud, et koodeksite pappköidete äridokumentide sisu ja nende toponüümika võivad viidata sellele, et see raamatukogu võis olla Pachomiuse kloostri (mis asub vähem kui 9 km kaugusel koodeksite leiukohast) või kloostri kogukonna liikme omandis ja see võidi mätta pärast Athanasios Suure 367. aasta apokrüüfiliste raamatute vastu suunatud Lihavõtteläkituse kättesaamist sellessamas kloostris. (Khosroev 1991: 5)

Kuid on olemas ka üks mitte vähem põhjendatud ja samal ajal usutavam seletus. Nagu ideoloogiliste, tekstiliste ja lingvistiliste faktide kogumist nähtub, oli selle koodeksitekogu omanik üsna tõenäoliselt väike kirikuväliste kristlaste sünkretistliku suunitlusega religioosne kogukond, omalaadsed Egiptuse päritoluga linlastest poolintellektuaalid, kes olid tuttavad kreeka haridusega ja tõlkisid vabalt valitud kristlikke ning kristluselähedasi teoseid oma huviringi emakeelde neile lugemiseks. (Khosroev 1997: 130–131). Taoliste tekstide lugejad võisid olla erinevate gnostiliste ja manihheistlike religioossete tõekspidamiste järgijad.³¹ (*ibid*: 170–173)

Oma keele poolest võib käsikirjad jagada kahte mõttelisse rühma - need, mis on kirjutatud lükopolise dialektis, millel on sahiidi dialekti mõjutusi, ja need, mis on kirjutatud sahiidi dialektis, millel on peamiselt lükopolise dialekti mõjutusi. Nagu eespool mainitud, leidub Tooma evangeeliumi analüüsitav tekst kogu teises koodeksis (CG II). Koodeksi II uurijad

³¹ Usundilise olukorra kohta Egiptuses II-IV pKr. vt käesoleva töö peatüki 4.

märgivad, et selle käsikirja tekstid on kirjutatud tugevate lükopolise dialekti mõjutustega sahiidi dialektilis. (*ibid*: 47)

3.2.2 Kiriklike ja mittekiriklike skriptooriumite roll tõlkimisel kreeka keelest kopti keele dialektidesse

Minu töö eesmärkide jaoks tundub väga oluline, et Nag Hammadi raamatukogu käsikirjade tekstid ei pärine ametlikest professionaalsetest kiriklikest skriptooriumidest. Kopti keelt kui keelelist nähtust käsitlevas osas on mainitud, et kopti keel kujutas ennast kirjanduslike dialektide kontiinumina (vt. alapeatükk 1.4). Koptikeelne kirjandustraditsioon koos uue tähestikuga tekkis uue kultuuri – kristliku kultuuri – jaoks. Kopti kristlik tõlkekirjandus tekkis koos uue kirjakeelega, mis oli orienteeritud väga spetsiifilisele tekstiliigile – piiblitekstidele selle sõna laiemas tähenduses. See asjaolu, nagu juba mainitud, on mõne kopti keele uurija jaoks tõend selle 'kunstlikkusest'. Kakskeelsete kirjutajate süstemaatiline töö eelnevatel sajanditel välja töötatud kakskeelsete tõlgete kogemuse arendamisel viis Pühakirja tõlketraditsiooni loomisele³². Arvatakse, et juba kolmanda sajandi lõpuks pKr. eksisteeris Egiptuses vähemalt kaks tõlkekoolkonda, põhjapoolne bohheiri koolkond ja lõunapoolne sahiidi, mis omasid omavahel tihedaid kontakte ja avaldasid tekstide tõlkeid teistesse, väiksematesse murretesse (Khosroev 1997: 59). On põhjust oletada, et mõlemad keskused olid valitseva kiriku ametnike kontrolli all, kes koostasid repertuaari ja valisid tõlkimiseks välja 'õiged' kreeka alustekstid ning seejärel kontrollisid tõlgete täpsust ja teostasid järelevalvet skriptooriumi töökorralduse üle. Kuna aga, nagu eespool mainitud, varakristluse ajal ei kuulunud paljud kristlikud kogukonnad valitsevasse Kirikusse, vaid isegi vastandusid sellele, pidades üksnes ennast 'tõelisteks kristlasteks', siis tõlkisid ja kopeerisid neile vajalike, kuid nende oponentide seisukohalt ketserlikeks peetud tekste tõenäoliselt poolprofessionaalid ja isegi pigem kreeka keele tundjad-harrastajad või provintsiaalsed ametnikud-kirjutajad provintsiaalsetes skriptooriumides. Selliste tõlgete kvaliteet oli üsna madal. Kuid kõige olulisem on see, et taolised käsikirjad hakkasid tsensuurivabast skriptooriumist lahkumise järel vabalt ringleva kogu Egiptuse ulatuses, läbides erinevate murrete piirkondi, olles kopeeritud teistes piirkondades teise murde kõnelejate poolt ja moodustades omalaadses amalgaamkeeles (st erinevate dialektide jooni sisaldavas) 'rändkäsikirju'. (Khosroev 1997: 60) Keelelistest tunnustest johtuvalt oletatakse, et Nag Hammadi raamatukogu tekstid võisid algselt tekkida helleniseerunud Lükopolises hellenistliku haridusega kakskeelsete inimeste seas ja hiljem

³² Vt. käesoleva töö alapeatüki 2.2.2

sattuda mitmekordse ümberkirjutamise teel sahiidi murdealale, Nag Hammadi piirkonda, kus need kirjutati üksteisest sõltumatult ümber meieni säilinud koodeksitesse. (*ibid*: 78) Koodeksite tekstide kirjapanijate käekirjade analüüsi põhjal on võimalik väita, et need on pärit viiest erinevast skriptooriumist, esindatud kirjutajate erinevate koolkonnadega, ning iga eraldi koodeksi tekstid võisid olla ümber kirjutatud erinevate kirjutajate poolt. (*ibid*: 219)

Huvipakkuvaks näib olevat nende kahe praktika (ketserlikuks peetava teose – Tooma evangeeliumi – tsensuurivaba mitteametlik tõlge ja Kiriku poolt heakskiidetud ametlik Luuka evangeeliumi professionaalne tõlge) tekstide kreekakeelsete laenude võrdlev analüüs³³.

³³ Vt. peatükk 5.

4. Kreeka-rooma Egiptuse ristiusustamine ja varakristlik gnostitsism

Minu töö eesmärkide jaoks on vajalik ka lühike ekskurss käesolevas töös korduvalt mainitud nähtuste, sealhulgas kreeka-rooma Egiptuse ristiusustamise ja gnostitsismi problemaatikasse.³⁴ See vajadus on kahesugune. Töö kopti tähestiku ja üldisemalt kopti keelena käsitletava kirjandusliku dialektide kontinuumi päritolu küsimustele pühendatud osades on korduvalt rõhutatud Egiptuse autoktoonse elanikkonna juhtivat rolli gnostitsismi levikus ja ristiusustamises. Gnostitsism on aga lahutamatult seotud allikatega, mille olen oma võrdleva analüüsi jaoks valinud, so Tooma evangeeliumi kreekakeelse papüüruse fragmendid ja selle koptikeelne versioon Nag Hammadi raamatukogu koodeksis number kaks.

2. – 4. sajandil pKr toimus kreeka-rooma Egiptuse järkjärguline ristiusustamine. Esialgu mõjutas kristlik juutus ainult Aleksandria juudi kogukonda ja sealt hakkas see levima kreeka elanikkonna seas. See etniliselt mitmekesise ja kirju päritoluga, kuid ennast helleniteks pidav kogukond asus äärmiselt intellektuaalselt rikkalikus keskkonnas, ühes antiikmaailma teaduskeskustest. Varakristlus lakkas sellises keskkonnas kiiresti olemast pelgalt lihtinimeste (ἀπλοῦστεροι) usk, kuid see ei koondunud ka ainult ametliku Kiriku tekkivasse ja kinnistuvasse hierarhilisse struktuuri. (Khosroev 1991: 81–86)

Linnarahva hulgas oli märkimisväärne hulk hellenistliku haridusega ja veel suurem hulk nii öelda poolharituid, ent vähemalt kreeka filosoofia põhialustega tutvunud intellektuaalse tööga tegelevaid isikuid (ametnikke, kirjutajaid vms), kes olid vastu võtnud kristluse, ent ei piirdunud lihtsa usuga, vaid püüdsid kristlikku õpetust mõtestada vastavalt neile juba tuttavatele filosoofilistele kategooriatele, oma paganlikule usukogemusele ja isiklikule suhtumisele tunnetuse probleemidesse. See sulam tekitas varakristliku mõtteviisi, mida tuntakse gnostitsismi nime all. Selle peamiseks meetodiks tõe, sealhulgas religioosse tõe tundmiseks oli gnoosis (γνῶσις), so isiklik, salajane ilmutuse vormis olev teadmine, mis on lihtinimestele kättesaamatu. (Layton ja Brakke 2021: 9) Gnoosise nähtus iseenesest ei ole iseloomulik ainult varakristlusele. Gnoosis võis olla ka hermeetiline, paganlik ja juudaistlik. Kristlikud gnostikud pidasid end 'tõelisteks kristlasteks'; nad ei tunnustanud kiriku hierarhiat, olid vabad oma lugemise kirjanduse valikul ja lõid ideoloogiliselt ja sisuliselt väga eklektilisi teoseid. (Khosroev 2016: 18–23) Kusjuures, näiteks üheski kohas Nag Hammadi terve raamatukogu

³⁴ Siiski ei hakka ma sellesse teemasse süvenema, sest gnoosise ja gnostitsismi uurimise küsimused on tekitanud tohutu kirjanduse ja üldiselt on need küsimused minu töö jaoks vaid vajalikuks taustaks.

raamatutes ei kasutanud sõna γνωστικός, vaid on kasutusel erinevad seletavad nimetused enda kohta nagu, näiteks, 'vaimulikud' πνευματικοί. (Khosroev 2016: 138)

Järk-järgult tungis kristlus Egiptuse provintsikeskustesse, kreeka metropolidesse, kus varakristlik maailm oli samamoodi ideoloogiliselt kirev. Provintsiaallinnadest jõudis juutlus ka Egiptuse χώρα'sse, kus see tekitas sellise selgesti omapärase kohaliku nähtuse nagu eremiitlus ja munklus (koinobiitlus). Nagu paljud teadlased arvasid, leidis tõenäoliselt just selles miljöös aset too lõplik samm, mis muutis kreeka tähtede suvalise kasutamise kohaliku keele uueks, "kristlikuks" tähestikuks, ja see keel ise kujundati leksikaalselt niivõrd ümber Pühakirja täpseks edastamiseks ja paganlikust traditsioonist lõplikuks eraldumiseks, et sai kopti keeleks. (Zakrzewska 2017: 139) Kuid ometi esines provintsiaallinnade poolintellektuaalide hulgas ka märkimisväärne hulk autoktoonse elanikkonna esindajaid – loomulikult kakskeelseid eraisikuid, ametnikke ja kirjutajaid, kes olid ka ühel või teisel määral tutvunud hellenistliku hariduse ja filosoofia algtõdedega. Kogu varakristlik ja 'parakristlik' kirjandus, sealhulgas ka gnostiline kirjandus, leidis nende seas oma tänulikke lugejaid, kirjatundjaid ja mitteametlikke tõlkijaid oma keelde, milleks oli standardiseeritud ametliku kaasaja kirjaliku egiptuse keele puudumisel üks või teine kõnekeele murre³⁵. Hierarhiliselt kujunenud ja suure tähega Kirikuks saanud ortodoksne kristlik kogukond allutas oma mõjule järk-järgult sellised kristliku usu ja elu vormid ja tavad, nagu munklus, kuid pidas sõda gnostitsismi kui sellise suundumuse vastu, mis eitas hierarhiat, eitas 'paljast' ehk lihtsat usku ja kinnitas vajadust omada mõningaid 'salajasi teadmisi'. Selle sõja Kirik ka võitis, mida tõendab, et Tooma evangeeliumi ütlusi sisaldavad ainult kolm säilinud Oxyrhynchose papüürusefragmenti.

³⁵ Nagu on näidatud käesoleva töö alapeatükides 2.2.2 ja 2.2.3.

5. Kreeka laensõnade võrdlev analüüs Koptikeelse Tooma evangeeliumi, Oxyrhynchose papüüruste fragmentide, koptikeelse Tooma evangeeliumi, kreekakeelse Luuka evangeeliumi ja koptikeelse Luuka evangeeliumi põhjal

5.1 Oxyrhynchose papüüruste fragmendid

Kuna minu töö eesmärk on hinnata kreeka keele mõju taset kopti keelele kreeka-rooma Egiptuse koptikeelse kristliku tõlkekirjanduse keelelise materjali kvantitatiivse ja kvalitatiivse analüüsi abil, lähenen keelelise materjali valikule rangemalt, kui seda tehakse tekstoloogilistel uurimistel. Kreeka sõna valiku kriteeriumiks Oxyrhynchose papüüruse säilinud fragmentides on selle säilimine fragmentide tekstis või põhjendatud konjektuuri puhul selle äratuntavus morfoloogiliste tunnuste ja süntaktilise positsiooni järgi tekstis. See tähendab, et papüürusefragmentide lünkade kohta tehtud konjektuure, mis põhinevad teatud sõnade esinemisel säilinud koptikeelses tekstis, mis on identne säilinud kreekakeelsete fragmentide tekstiga nii sisu kui ka lausekonstruktsiooni poolest, ei võeta arvesse. Tekstianalüüs Nag Hammadi Codex II kriitilises väljaandes annab koptikeelsele teksti maksimaalseks võimalikuks kreeka laensõnade arvuks 27 lemmat. (Gathercole 2102: 106)³⁶ Eespool määratletud piirangu tõttu andis minu analüüs ainult 23 lemmat, millest 16 on täistähenduslikud sõnaliigid – 3 verbi, 3 omadussõna, 10 nimisõna ja kaks pärisnime. Abisõnade seast leiti 5 sidendit, seega kokku 21 lemma. Välja on arvatud pärisnimed. Tabelist number üks on võimalik tutvuda, millistes grammatilistes positsioonides ja vormides esinevad koptikeelses tekstis laenatud sõnad.

Tabel 1 (Oxyrhynchose papüüruste kolme fragmendi ja koptikeelse Tooma evangeeliumi vastavate kohtade võrdleva analüüsi tulemused)

P.Oxy 654. Log 1, 1	ἐρμηνείαν ³⁷	Ev. Th log 1	ⲉⲙⲉⲣⲙⲏⲥⲓⲁ
P.Oxy 654. Log 1, 6	ὅταν	Ev. Th log 1	ⲟⲩⲧⲁⲛ
P.Oxy 654. Log 3, 14	τῆς θαλά[σσης]	Ev. Th log 3	ⲟⲩⲗⲗⲁⲥⲥⲁ
P.Oxy 654. Log 3, 15	καὶ	Ev. Th log 3	ⲗⲗⲗⲗ
P.Oxy 654. Log 4, 24	περὶ τοῦ τόπου	Ev. Th log 4	ⲉⲧⲃⲉⲡⲧⲟⲡⲟⲥ

³⁶ Vt. Nag-Hammadi Codex II,2–7, ed. Bentley Layton, Vol.1, Brill, 1989 lk.280–282

³⁷ Antud konkreetsel juhul on selline sügav oletus õigustatud - see sõna on morfoloogiliste näitajate ja süntaktilise positsiooni poolest võtme fraasi 'sõnade müsteerium' tekstis täielikult identifitseeritav.

P.Oxy 654. Log 6, 33	νηστεύ[σομεν]	Ev. Th log 6	ΕΤΡΝΡΝΗCΤΕΥΕ
P.Oxy 654. Log 6, 35	παρατηρή[σομεν]	Ev. Th log 6	ΕΝΑΡΠΑΡΑΤΗΡΕΙ
P.Oxy 654. Log 7, 40	[μα]κάρι[ος] ἔστιν	Ev. Th log 7	ΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΠΕ
P.Oxy 655. Log 24, fr d, 3	κ[ό]σμῳ	Ev. Th log 24	ΕΠΚΟCΜΟC
P.Oxy 655. Log 37, fr B, 18	οἱ μαθηταί	Ev. Th log 37	ΝΕΦΜΑΘΗΤΗC
P.Oxy 655. Log 37, fr B, 22	ὅταν	Ev. Th log 37	ΖΟΤΑΝ
P.Oxy 655. Log 39, fr B, 20-22	δὲ γεί[νεσθε φρόνι]μοι...[.ᾱ]κέραιοι	Ev. Th log 39	ΔΕ ΨΟΠΕ ΜΦΡΟΝΙΜΟC...ΝΑΚΕΡΑΙΟC
P.Oxy 1. Verso, Log 26, 1	τότε	Ev. Th log 26	ΤΟΤΕ
P.Oxy 1. Verso, Log 27, 5-6	ἐὰν μὴ νηστεύσῃται τὸν κόσμον	Ev. Th log 27	ΕΤΕΤΝ ΤΜ ΡΝΗCΤΕΥΕ ΕΠΚΟCΜΟC
P.Oxy 1. Verso, Log 27, 8-10	ἐὰν μὴ σαββατίσῃτε τὸ σάββατον	Ev. Th log 27	ΕΤΕΤΝ ΤΜ ΕΙΡΕ ΜΠCΑΜΒΑΤΟΝ ΝCΑΒΒΑΤΟΝ
P.Oxy 1. Verso, Log 28, 13	ἐν σαρκεί	Ev. Th log 28	ΖΝ CΑΡΞ
P.Oxy 1. Verso, Log 28, 18	ἡ ψυχὴ μου	Ev. Th log 28	ΑΤΑΨΥΧΗ
P.Oxy 1. Verso, Log 31, 30-32	οὐκ ἔστιν...προφήτης....ποιεῖ θεραπείας	Ev. Th log 31	ΜΝ ΠΡΟΦΗΤΗC.....Ρ ΘΕΡΑΠΕΥΕ
P.Oxy 1. Verso, Log 32, 36	πόλις	Ev. Th log 32	ΟΥΠΟΛΙC
P.Oxy 1. Verso, Log 32, 40	οὔτε	Ev. Th log 32	ΟΥΤΕ

Kokku esines kolmes Oxrychynchose papüüruse fragmendis 155 lemmat (kaasa arvatud veenvalt taastatud konjektuurid), kõigist sõnaliikide (v.a pärisnimed) kopti keelde tõlkimise käigus laenatud sõnade osakaal on selle valimi kohaselt (155:21) ehk 13,55%.

Nag Hammadi raamatukogu käsikirjast pärineva Tooma evangeeliumi tekstis esineb kokku 535 lemmat, millest 412 lemmat on omasõnavara ja 123 lemmat on laenatud kreeka sõnavara, samuti 17 piiblikirjandusest pärinevat pärisnime. Kokku moodustab laenatud sõnavara (v.a pärisnimed) 23% kogu Tooma evangeeliumi teksti sõnavarast. Laenatud kreeka lekseemid esinevad koptikeelses tekstis 372 korda, mis annab koodeksi kriitilise väljaande kohaselt keskmiselt kolm kreeka sõna ühe ütluse kohta. (Gathercole 2012: 108).

Kuna pärisnimed ei ole meie uuringu jaoks relevant, sest et need ei kajasta laenatud sõna omasõnavarasse inkorporeerimise strateegiat ning samuti on mõned neist äärmiselt sagedased lühendatud kirjakuul, näiteks $\bar{\text{IC}}$ (Jeesus lühendimärgi all), siis ei ole need statistilistes arvutustes arvesse võetud. Märkigem vaid sümptomaatilise tunnuseks asjaolu, et piibli pärisnimesid kirjutatakse helleniseeritud kuul. Vastavalt oma uurimuse piirangutele olen tuvastanud ja võrrelnud eelkõige neid tekstoloogilisi paralleele Tooma evangeeliumi ja Luuka evangeeliumi vahel, mida täiendavalt dubleerivad kreeka keeles Oxyrhynchose papüüruse fragmentid. Neid paralleele leidis kolm, igas neist esineb vaid üks kreeka laensõna. Kuna antud juhul on tegemist sõna–sõnaliste või väga lähedaste tekstiliste paralleelidega, siis pean õigustatuks uurida neid kolme ütlust tervikuna. Alljärgnevas tabelis (Tabel 2) on eraldi märgitud säilinud fragment ja eraldi on märgitud ütluse konjektuur.

Tabel 2 (Kanoonilise Luuka evangeeliumi ja apokrüüfilise Tooma evangeeliumi tekstoloogilised paralleelid Oxyrhynchose papüüruste fragmentide taustal)

Luuka 4:24 Eesti keel ³⁸	Luuka 4:24 Kreeka keel	Kreeka keel P.Oxy. 1. 30-35	T. Ev. 31.1 Kopti keel
ükski prohvet ei ole tunnustatud oma kodukohas.	ὅτι οὐδείς προφήτης δεκτός ἐστιν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ.	οὐκ ἔστιν δεκτός προφήτης ἐν τῇ π(ατ)ρίδι αὐτοῦ.	ΜΝ̄ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ϣΗΠ ΔΜ̄ ΠΕϣϣΜΕ
Luuka 6:42 Eesti keel	Luuka 6:42 Kreeka keel	Kreeka keel P.Oxy. 1. 1-4	T. Ev. 26 Kopti keel
siis sa näed tõmmata välja pindu, mis on su venna silmas	καὶ τότε διαβλέψεις τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου ἐκβαλεῖν	καὶ τότε διαβλέψεις ἐκβαλεῖν τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου	ΤΟΤΕ ΚΝΑΝΑΥ ΕΒΟΛ ΕΝΟΥΧΕ ΜΠΧΗ ΕΒΟΛ ΔΜ̄ ΠΒΑΛ ΜΠΙΚΚΟΝ
Luuka 8:17 Eesti keel	Luuka 8:17 Kreeka keel	Kreeka keel P.Oxy. 654. 29-31	T. Ev. 5 Kopti keel
ei ole ka midagi varjul, mis ei saaks teatavaks ega tuleks ilmsiks	οὐ γάρ ἔστιν κρυπτόν ὃ οὐ φανερόν γενήσεται, οὐδὲ ἀπόκρυφον ὃ οὐ μὴ γνωσθῇ καὶ εἰς φανερόν ἔλθῃ.	[οὐ γάρ ἔσ]τιν κρυπτόν ὃ οὐ φανε[ρόν γενήσεται]	ΜΝ̄ ΛΑΑΥ ΓΑΡ ΕϣΔΗΠ ΕϣΝΑΟΥΓΩΝΔ ΕΒΟΛ ΑΝ

³⁸ <https://www.piibel.net/lk-4.html>

5.2 Nag Hammadi koodeksi tekst

Võrdleva analüüsi materjali vähesuse tõttu, nagu ilmneb tabelist 2, on asjakohane käsitleda ka neid Tooma evangeeliumi ja Luuka evangeeliumi tekstilisi kokkulangevusi, mille puhul ei leidu Oxyrhynchose fragmentides kattuvat keelelist materjali. Mõistlik tundub järgmine analüüsimetod. Helmut Köster'i järgi esineb koptikeelse Tooma evangeeliumi teksti ja Luuka evangeeliumi vahel 79 (neist 7 kahtlast) paralleeli³⁹. Need paralleelid ei ole rangelt sõnasõnalised, keelelised paralleelid, vaid neid võib nimetada pigem narratiivseteks paralleelideks. Ma nimetan neid niimoodi, kuna neis kattub osaliselt ütluste tähendus, kuid mitte vorm. Just need sarnasused ja neis sisalduv leksikaalne materjal võimaldab piisavalt objektiivse allikana laenatud kreeka sõnade võrdlevat analüüsi apokrüüfilises Tooma evangeeliumis ja kanoonilises Luuka evangeeliumis. Alljärgnevas tabelis (Tabel 3) esitatakse ainult need kokkulangevused, mille puhul koptikeelses tekstis esineb laenatud kreeka sõna.

Tabel 3 (Kanoonilise Luuka evangeeliumi ja apokrüüfilise Tooma evangeeliumi narratiivsed paralleelid)

T. Ev	Kopti keel (Sahiidi dialekt lükopolise dialekti joontega)	L. Ev.	Kopti keel (Kirjanduslik sahiidi dialekt)	Kreeka keel
5	MÑ ΛΑΑΥ ΓΑΡ	12.2	MÑ ΛΑΑΥ ΓΑΡ	Οὐδὲν δὲ
	MÑ ΛΑΑΥ ΓΑΡ	8.17	MÑ ΛΑΑΥ ΓΑΡ	οὐ γὰρ ἔστιν
6	MÑ ΛΑΑΥ ΓΑΡ	8.17	MÑ ΛΑΑΥ ΓΑΡ	οὐ γὰρ ἔστιν
9	ΕΧΝ ΤΠΕΤΡΑ	8.6	ΕΧΝ ΜΠΕΤΡΑ	ἐπὶ τὴν πέτραν
10	ΕΧΝ ΠΚΟСМОС	12.49	ΕΧΝ ΠΚΑΔ	ἐπὶ τὴν γῆν
13	ΝΕΦΜΑΘΗΤΗС	19.8	ΝΕΦΜΑΘΗΤΗС	οἱ μαθηταί
	ΝΟΥΑΓΓΕΛΟС ΝΔΙΚΑΙΟС	19.20	ΠΕ ΠΕΧ̄С ΜΠΝΟΥΤΕ	Τὸν χριστὸν τοῦ θεοῦ
14	Ṗ ΠΑΡΑΔΕΧΕ	10.8	ṖСΕΨΕΠ	Δέχονται
14	ΕΡΙ ΘΕΡΑΠΕΥΕ	10.9	ΤΑΛΘΕ	Θεραπεύετε
16	ΝΟΥ ΕΙΡΗΝΗ ΕΧΝ Π ΚΟСМОС	12.51	ΝΟΥ ΙΡΗΝΝ ΜΠΚΑΔ	εἰρήνηνἐν τῇ γῇ
16	ΟΥΝ ΤΟΥ ΓΑΡ	12.52	ΓΑΡ ΟΥΝ ΤΟΥ	ἔσσονται γὰρ... πέντε
20	ṖΤΑΡ ṖΨΩḠΠΕ Ṗ СΚΗΠΗ	13.19	ΟΥḠΨ ΔΑ ΝΕСΚΛΑΔΟС	κατεσκήνωσεν ἐν τοῖς κλάδοις αὐτοῦ.
21	ΔΙΑ ΤΟΥΤΟ	12.39	ΔΕ ΕΠΑΙ	τοῦτο δὲ
22	ΝΕΦΜΑΘΗΤΗС	18.15	ΝΕΦΜΑΘΗΤΗС	οἱ μαθηταί
25	ṖΤΕΚ ΨΥΧΗ	10.27	ΜṖΤΕΚ ΨΥΧΗ	τῇ ψυχῇ σου
33	ΑΛΛΑ...ΔΙΧΝ ΤΑΥΧΝΙΑ	8.16	ΑΛΛΑ... ΕΧΝ ΤΑΥΧΝΙΑ	ἀλλ' ἐπὶ λυχνίας
39	ṖΨΑΨΤ ṖΤΓΝḠСIC	11.52	ΜṖΨΩΨΤ ΜΠСООУΝ	τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως
44	ΔΕ Α ΠΠΝΕΥΜΑ	12.10	ΔΕ Ε ΠΕΠΝΕΥΜΑ	δὲ εἰς τὸ πνεῦμα

³⁹ Vt. Nag-Hammadi Codex II,2–7, ed. Bentley Layton, Vol.1, Brill, 1989 lk.46–48

45	ΟΥΤΕ	6.44	ΟΥΤΕ	οὐδὲ
45	ΜΑΥ † ΚΑΡΠΟΣ	6.43	ΖΜ ΠΕΨΚΑΡΠΟΣ	ἐκ τοῦ καρποῦ
45	ΟΥΑΓΑΘΟΣ ΠΡΩΜΕ....Ν ΟΥΑΓΑΘΟΝ...ΟΥΚΑΚΟΣ ΠΡΩΜΕ.. Ν ΖΝ ΠΟΝΗΡΟΝ	6.45	ΠΡΩΜΕ ΝΑΓΑΘΟΣΑΓΑΘΟΝ ΠΡΩΜΕ ΜΠΟΝΗΡΟΣ ...ΠΟΝΗΡΟΝ	ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος τὸ ἀγαθόν.. ὁ πονηρὸς... τὸ πονηρόν
47	Η ΨΝΑ Ρ ΤΙΜΑ.....ΨΝΑ Ρ ΖΥΒΡΙΖΕ	16.13	Η ΓΑΡ ΨΝΑΜΕΣΤΕ....ΝΨΜΕ ΡΕ	ἡ γὰρ ...μισήσει καὶἀγαπήσει,
47	ΝΨ ΕΠΘΥΜΕΙ	5.39	ΟΥΨ	Θέλει
47	Ε ΑΣΚΟΣ	5.37	ΕΞΕΝ ΖΩΤ	εἰς ἀσκοὺς
54	ΖΝ ΜΑΚΑΡΙΟΣ	6.20	ΝΑΙΑΤΟΥ	Μακάριοι οἱ
55	ΨΝΑΨ Ρ ΜΑΘΗΤΗΣ ΑΝ	14.26	ΕΤΡΕΨΡΜΑΘΗΤΗΣ	οὐ δύναται εἶναι μου μαθητῆς
55	Μ ΠΕΨ(ΤΑΥ)ΡΟΣ	14.27	Μ ΠΕΨΤΑΥΡΟΣ	τὸν σταυρὸν ἑαυτοῦ
55	ΑΝ ΕΨΟ Ν ΑΞΙΟΣ	14.27	ΕΤΡΕΨΟΠΕ ΜΜΑΘΗΤΗΣ	οὐ δύναται εἶναι μου μαθητῆς
62	Ν ΝΑΜΥΣΤΗΡΙΟΝ	8.10	ΕΠ ΜΥΣΤΗΡΙΟΝ	Τὰ μυστήρια
63	ΟΥΡΩΜΕ Μ ΠΛΟΥΣΙΟΣ...ΝΖΑΖ Ν ΧΡΗΜΑ	12.16	ΟΥΡΩΜΕ ΡΡΜΜΑΟ....ΤΕΨΧΩ ΡΑ ΟΥΩΩΛΕ	Ἀνθρώπου τινὸς πλουσίου εὐφόρησεν ἡ χώρα
63	†ΝΑΡΧΩ ΝΝΑ ΧΡΗΜΑ	12.18	ΤΑΩΟΥΖ...ΝΜ ΝΑΑΓΑΘΟΝ	συνάξω ἐκεῖ πάντα τὸν σίτον καὶ τὰ ἀγαθὰ μου,
63	Ν ΚΑΡΠΟΣ	12.17	ΝΑΚΑΡΠΟΣ	τοὺς καρποὺς μου
64	Μ ΠΑΠΝΟΝ	14.16	Ν ΔΙΠΝΟΝ	δείπνον
64	Ν ΟΥ ΚΩΜΗ	14.18	ΟΥΚΩΨΕ	Ἀγρὸν
64	† Ρ ΠΑΡΑΙΤΙ	14.18	ΖΩΣ ΕΙΠΑΡΑΙΤΙ	ἔχε με παρητημένον
64	ΕΥ ΝΑ Ρ ΔΙΠΝΕΙ	14.24	†ΠΕ ΜΠΑΔΕΙΠΝΟΝ	γεύσεται μου τοῦ δείπνου.
65	Μ ΠΚΑΡΠΟΣ	20.10	ΖΜ ΠΚΑΡΠΟΣ	τοῦ καρποῦ
65	ΠΕΚΛΗΡΟΝΟΜΟΣ	20.14	ΠΕΚΛΗΡΟΝΟΜΟΣ	ὁ κληρονόμος
68	ΝΤΩΤΝ ΖΜ ΜΑΚΑΡΙΟΣ, ΖΟΤΑΝ	6.22	ΝΑΙΑΤ ΤΝΟΥΤΝ ΕΡΨΑΝ	μακάριοί ἐστε ὅταν
72	Ω ΠΡΩΜΕ, ΝΙΜ ΠΕ ΝΤΑΖΑΑΤ	12.14	ΠΡΩΜΕ ΝΙΜ ΠΕΝΤΑΨΚΑΘΙΣΤΑ	Ἄνθρωπε, τίς με κατέστησεν
73	ΠΩΩΣ ΜΕΝ ΝΑΨΩΨ ΝΕΡΓΑΤΗΣ ΔΕ ΣΩΒΚ	10.2	ΠΩΩΣ ΜΕΝ ΝΑΨΩΨ ΝΕΡΓΑΤΗΣ ΔΕ ΣΩΒΚ	Ὁ μὲν θερισμὸς πολὺς, οἱ δὲ ἐργάται ὀλίγοι
73	ΨΙΝΑ ΕΨΝΑΝΕΨ ΕΡΓΑΤΗΣ	10.2	ΕΨΕΝΕΨ ΕΡΓΑΤΗΣ	ὅπως ἐργάτας ἐκβάλῃ
79	Α ΠΛΟΓΟΣ	11.28	ΕΠΨΑΧΕ	τὸν λόγον
89	Μ ΠΠΟΤΗΡΙΟΝ		ΜΠΑΠΟΤ	τοῦ ποτηρίου
89	ΤΕΤΝ Ρ ΝΟΙ ΑΝ	11.40	ΡΟΥΔΟΥΒ	ἄφρονες
91	ΤΕΤΝ Ρ ΠΠΡΑΖΕ	12.56	ΝΔΟΒΙΜΑΖΕ	Δοκιμάζειν
91	ΠΕΙΚΑΙΡΟΣ	12.56	ΜΠΕΙΟΥΟΨ	τὸν καιρὸν
100	†ΝΑ ΚΑΙΣΑΡ ΝΚΑΙΣΑΡ	20.25	† ΝΤΟΥΝ ΝΝΑ ΠΡΡΟ ΜΠΡΡΟ	ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι
103	ΖΝΑΨ ΜΜΕΡΟΣ ΕΝΑΗΣΤΗΣ ΝΗΥ	12.39	ΔΕ ΕΡΕ ΠΡΕΨΧΙΟΥΕ ΝΗΟΥ	ποῖα ὥρα ὁ κλεπτῆς ἔρχεται

104	ΑΛΛΑ ΖΟΤΑΝ ΕΡΨΑΝ ΠΝΥΜΦΙΟΣ ΕΙ ΕΒΟΛ ΖΜ ΠΝΥΜΦΩΝ ΤΟΤΕ ΜΑΡΟΥΝΗCΤΕΥΕ	5.35	ΕΥΝΑΨΙ ΜΠΑΤΨΕΛΕΕΤ ΝΤΟΟΥΤΝ ΤΟΤΕ CΕΝΑΝΗCΤΕΥΕ	ὅταν ἀπαρθῇ ἀπ’ αὐτῶν ὁ νυμφίος τότε νηστεύσουσιν
-----	---	------	---	---

Mõlema teksti nimetatud lõikude võrdlev analüüs andis järgmised tulemused. Tooma evangeeliumi teksti 72-st usaldusväärsest narratiivsest paralleelist sisaldavad ainult 33 ütlust minu uurimuse jaoks olulisi andmeid – st kreeka päritolu laensõnu (välja arvatud pärisnimed). Mõned 33-st valimisse mittekuuluvast narratiivsest paralleelist sisaldavad samuti kreeka laenatud sõnu, kuid sellest hoolimata ei võetud neid võrdlevasse tabelisse, sest tekstide vähene sarnasuse aste ei luba neid võtta võrdlusanalüüsi materjaliks, kuna need on leksikaalselt ja süntaktiliselt täiesti erinevad. Seega moodustab Tooma evangeeliumi narratiivsete paralleelidega analüüsitud valim 28,95% kogu tekstist. Tooma evangeeliumi 33 analüüsitud ütluses leiti kokku 73 kreeka laenusõnade kasutust, mis annab kokku 59 lemmat. Neist 29 on nimisõnad, 6 omadussõnad (lugedes neid sõnu omadussõnadeks johtuvalt nende sõnade liigist kreeka keeles omadussõnadena), 12 verbi, 1 eessõna fraas adverbiaalses tähenduses (koosneb kahest kreeka laensõnast, üks neist on eessõna, teine on demonstratiivne adjektiiv) , 9 sidendit ja 1 partikkel.

Vastavad narratiivsed paralleelid puhtas sahiidi dialektis kirjutatud koptikeelses Luuka evangeeliumis andsid aga kokku 44 laenatud kreeka sõna kasutust, mida esindavad 33 lemmat: kokku 17 nimisõna, 2 omadussõna, 5 verbi ja 9 sidendit.

Võrdlev analüüs näitas, et isegi lähimates narratiivsetes paralleelides, st kus esineb ka eraldi tekstiosade leksikaalne ja süntaktiline sarnasus, sisaldab kanoonilise Luuka evangeeliumi koptikeelne tekst umbes kaks korda vähem laenatud kreeka sõnavorme kui koptikeelne Tooma evangeeliumi tekst. Protsentuaalselt on see suhe 55,93% laenatud lemmade arvust (59: 33). Kuid kreeka sõnade laenamise sagedus on sõnaliigiti selgelt ebahütlane. Nii sisaldavad apokrüüfilise Tooma evangeeliumi koptikeelne tekst ja kanoonilise Luuka evangeeliumi koptikeelne tekst peaaegu võrdsel hulgal kreeka keelest laenatud muutmatuid abisõnu - sidendeid ja partikleid (10 : 9), mis näitab, et kreeka partikleid ja sidendeid kasutati sidendivabas kopti keeles põimlausete alistusseoste veelgi täpsemaks rõhutamiseks, kuid ka rinnastussidenditena. Seda kreekakeelsete sidendite funktsiooni tekstide süntaktilises ülesehituses tajusid ja kasutasid kõik koptikeelsete tekstide kirjutajad, sõltumata dialektist ning professionaalsest või/ja ametlikust tasemest. Siinkohal võib tuua näiteid eesmärgi ΨΙΝΑ ἴνα ’

selleks, et' (ütlus 73), aja ὅταν 'millal' 'siis' (ütlus 68, 104), tegevusviisi ὅς 'kuna' (Lk 14.18) kõrvallausetest.⁴⁰

Olukord tundus hoopis teistsugune, võrreldes laenatud nimisõnade ja verbide kasutamist. Nagu kopti keelt käsitlevas peatükis mainitud, ei esinenud omadussõnad kui sellised kopti keeles eraldi kõne osana, vaid kujutasid ennast nimisõnu või objekti omadust näitavaid verbivorme, mistõttu laensõnade jaotamine nimisõnadeks ja omadussõnadeks on pigem meelevaldne ja peegeldab pigem sõna liigilist kuuluvust kreeka keele adjektiivide hulka. Laenatud omadussõnad esinevad mõlemas tekstis kopti keelele omase ja tavalise atributiivse ühendina, so esimene sõna on määratletud artikliga ja teine on ühendatud sellele formandi N abil. Siinkohal saab märkida, et mõnel puhul kasutatakse nt Tooma evangeeliumi tekstis laenatud omadussõna umbmäärase artikliga ΟΥΑΓΑΘΟC ΠΡΩΜΕ '(mingi) hea inimene', aga Luuka evangeeliumi tekstis määrava artikliga omasõna ΠΡΩΜΕ ΝΑΓΑΘΟC 'hea inimene' (vt ütlus 45, tabel 3 ó ἀγαθός ἄνθρωπος). Teised omadussõnad, nagu ΜΑΚΑΡΙΟC ja ΑΚΖΙΟC, on substantiveeritud ja esinevad substantiividena, kusjuures Luuka evangeeliumi tekstis kasutatakse nende asemel omasõnavara. Mõlemas tekstis leidub ka adjektiivide substantiveerimist kreeka keele eeskujul, s.t kesksõo abil, näiteks ΟΥΑΓΑΘΟΝ '(mingi) hüve, hüvis' (vt ütlus 45, tabel 3 τὸ ἀγαθόν vs τὸ πονηρόν). Sõnal ΚΑΚΟC (esitatud umbmäärase artikliga varustatuna ΟΥΚΑΚΟC '(mingi) halb inimene') on laenatud kreekakeelne sünonüüm ΠΟΝΗΡΟC Luuka evangeeliumis (ütlus 45, tabel 3).

Nagu tabelis 3 esitatud keeleliste andmete võrdlevast analüüsist nähtub, kasutatakse kanoonilise Luuka evangeeliumi analüüsitud lõikude koptikeelses tekstis sarnastes narratiivstes paralleelides oluliselt vähem kreekakeelseid laensõnu. Sellise sõnaliigi nagu noomen *sensu stricto* (nimisõnad + omadussõnad) valimis on protsentuaalne erinevus 54,29%, s.t analüüsitud apokrüüfilise Tooma evangeeliumi lõigud sisaldavad peaaegu kaks korda rohkem nendes grammatilistesse kategooriatesse kuuluvaid kreekakeelseid laensõnu (35: 19). Loomulikult võib möönda, et üldist olukorda moonutab kahe teksti puudulik leksikaalne vastavus, nii et näiteks Tooma evangeelium kasutab teistsugust sõnastust kui Luuka evangeelium, mille kohaselt jüngrid peavad Jeesust õigeks ingliks, mitte aga Jumala võituks, mis annab kaks täiendavat kreeka sõna. Ka ütluses 63, mis on küll sisuliselt sarnane, kasutatakse olukorra kirjeldamiseks

⁴⁰ Siin ja edaspidi tekstis ma toon koptikeelseid kreeka laensõnu *status absolutus* vormis, st ilma mingisuguste lisa morfeemideta puhta sõnatüvena kopti keele morfoloogia mõistes (v.a tabelites analüüsitud tekstidest toodud grammatilistes positsioonides ja eraldi näidetes, mille puhul ma annan grammatilisi seletusi sõna morfoloogia kohta).

erinevaid mudeleid, kus Tooma evangeeliumi puhul teatud rikkal mehel oli palju vara ja kanoonilises versioonis teatud rikka mehe maa andis hea saagi.

Siiski on täiesti selge, et kanooniline Luuka evangeelium kipub kasutama rohkem omasõnavara, kusjuures see sõnavara kuulub nii igapäevaste mõistete kui ka religioonifilosoofiliste terminite kategooriatesse. Nii leidub Luuka evangeeliumis kaks korda mõiste 'maa' sõnasõnaline tõlge kopti keelde (ütlused 10 ja 16, tabelis 3), kusjuures kreeka laensõna ΚΟCΜΟC kasutatakse Tooma evangeeliumis grammatiliselt ja süntaktiliselt täiesti sarnases paralleelis. Väljend 'teadmise võtmed' ütluses 39 on samuti huvitav, sest see on Tooma evangeeliumi tekstis edastatud kreeka laensõnaga ΓΝΘCIC, mis on minu uurimuse kontekstis märgiline, samas kui Luuka evangeeliumi kanooniline tekst andis sama püsiühendi edasi egiptuse keele omasõnavara leksika abil, mis võib olla kaudne viide sellele, et kanoonilise kristliku kirjanduse tõlkijad ei soovinud ametlikesse, kiriklikult heakskiidetud tekstidesse sisse viia allusioone õpetusele, mis oli heaks kiitmata ja seejärel ketserlikuks kuulutatud, ja mille võtmemõiste oli nimelt ΓΝΘCIC. Kahtlemata on huvipakkuv ka kanoonilise Luuka evangeeliumi poolt (erinevalt Tooma evangeeliumist) omasõnavara kasutamine selliste märgiliste sõnade nagu ó λόγος, 'sõna' (ütlus 79, tabel 3), μακάριοι 'õndsad' (ütlus 54, 68), Κάισαρ (täendus "kuningas", ütlus 100, tabel 3) ja ó νομíος 'peigmees' (ütlus 104, tabel 3) edastamiseks. Olmesõnavara hulgas Luuka evangeeliumis on esindatud autoktoonsed omasõnavara lekseemid selliste mõistete puhul nagu ó άσκός 'nahklähker' (ütlus 5.39, tabel 3), ó κλέπτης 'varas' (ütlus 12.39, tabel 3) ja ó άγρός 'põld' (ütlus 14.18, tabel 3 ΚΘΜΗ), sellega koos võib täheldada ka kreekakeelsete sünonüümide kasutamist tõlgitud mõistete edasiandmiseks Tooma evangeeliumi poolt (ó κλέπτης – ΔΗCΤΗC, ütlus 103, tabel 3; ó άγρός – ΚΘΜΗ, ütlus 64, tabel 3).

Siinjuures saab märkida ainult üht juhust, milles Tooma evangeeliumis kasutatakse omasõnavara vastanduses laensõna kasutamisele Luuka evangeeliumis. Nii tõlgib kanoonilise evangeeliumi koptikeelne tekst ütluse 20 fraasi '... tema oksades' kreeka sõnaga ΚΛΑΔΟC, samas kui Tooma evangeeliumi tekst parafraseerib sama lausungi sõnaga '... oksast saab pelgupaik...', kus sõna 'oks' kuulub egiptuse omasõnavara hulka.

Kuid see suundumus on kõige selgemini väljendunud laenatud verbide kasutamise analüüsimisel. Laenatud verbide osakaal kanoonilises Luuka evangeeliumis küünib vaid 41,67% Tooma evangeeliumis olevast hulgast, st veidi üle kolmandiku (5 : 12). Viiel juhul, ütluse osa täieliku leksikaalse, süntaktilise ja grammatilise analoogia korral kasutatakse kanoonilise Luuka evangeeliumi tekstis omasõnavara, sellal kui Tooma evangeeliumis

esinevad laenatud kreeka lekseemid. Need on ütlused 14 ja 47. Kusjuures viimasel juhul on verbid 'armastama' ja 'vihkama' edastatud kreeka laenverbide ΤΙΜΑ τικάω ja ΣΥΒΡΙΖΕ ὑβρίζω abil. Sellisel juhul võib täheldada ka mõningast semantilist nihet, kuna väljendus võib omandada veidi erineva emotsionaalse värvingu. Ühel juhul (ütlus 63) kasutatakse Tooma evangeeliumis teistsugust olukorra kirjelduse mudelit, kus kasutatav kreeka verb ei vasta leksikaalselt kreeka (ja seega ka koptikeelse Luuka evangeeliumi) mudelile. Viimases väidetakse 'kogun sinna kõik oma vilja ja muu vara', esimene aga parafraseerib sama mõtet kui 'ma kasutan ... oma vara'. Samuti esineb otsetõlge kreekakeelsest fraasist '(keegi ei) ... saa minu pidusööki maitsta', samas kui Tooma evangeelium kasutab laenatud kreekakeelset verbi ΔΙΠΙΝΕΙ kopti keele tuleviku vormis, so 'nad söövad pidusööki'. Ühel juhul (ütlus 89) puudub Luuka evangeeliumi tekstis kreeka originaalis olev algussõna ἄφρονες 'arutud', kuid Tooma evangeeliumi koptikeelne tekst edastab selle koha laenatud kreeka verbiga ΝΟΕΙ fraasis 'te ei mõista'. Ainult ühel juhul, nimelt ütluses 91, kasutatakse sünonüümset kreeka päritolu laensõna. Kreeka originaal δοκιμάζειν on koptikeelses Luuka evangeeliumis tõlgitud kui ΔΟΘΙΜΑΖΕ 'uurida, katsetama', kuid Tooma evangeeliumis leiame sama tähendusega sõna ΠΙΡΑΖΕ (πειράζω) 'uurida, katsetama'. Tegelikult vastavad ainult kolmel juhul laenatud kreeka verbi vormid üksteisele täpselt nii kreeka originaalis kui analüüsitud kopti tekstide lõikudes. Luuka evangeeliumi koptikeelses tekstis on 64. ütluses kasutatud kõrvallause konstruktsiooni, mida täpsustab kreeka sidend ὥς koos laenatud kreeka verbiga παραιτέομαι 'ära küsima'. Koptikeelne Tooma evangeelium kasutab sama verbi ΠΑΡΑΙΤΙ, kuid mitte kõrvallauses ja ilma sidendita. Ütluses 104 leiame mõlemas tekstis sarnastes grammatilistes positsioonides verbi ΝΗΤΕΥΕ νηστεύω 'paastuda'. Huvitav on ka ütlus 55, kus mõlemas koptikeelses tekstis esineb perifrastilise konstruktsiooni kasutamine koos koptikeelse abiverbiga 'tegema'. Mõlemal juhul on kreekakeelne fraas 'ei või olla minu jünger' edastatud laenatud kreekakeelse substantiivi μαθητής 'jünger' verbaliseerimise abil, so sõna-sõnalt 'jünger olema, jüngeritama' Π̄ ΜΑΘΗΤΗC, st kopti keele omasõnavara liitverbide moodustamise tüübi järgi.

Ja ainult ühel juhul, nimelt ütluses 72, on täheldatud vastupidist olukorda – Tooma evangeelium kasutab omasõnavara verbi, samas kui Luuka evangeeliumi tekstis kasutatakse samasuguses grammatilises vormingus laenatud kreeka tegusõna. Grammatiliselt on see mõlemal juhul vormistatud kopti keelele omase miniatuurse relatiivkõrvallausena perfektis, Luuka evangeeliumis ΠΕΝΤΑΨΚΑΘΙCΤΑ, milles ΚΑΘΙCΤΑ on kreeka verb καθίστημι = καθιστάνω 'määrata kedagi kelleks', st sõna-sõnalt 'see, kes on määranud'. Tooma

evangeeliumis kohtame samas positsioonis omasõnavara verbist moodustatud samaväärse konstruktsiooni – ΠΕΝΤΑΘΑΑΤ. Tähelepanuväärne on ka näide Tooma evangeeliumi koptikeelses tekstis ütluses 47 laenatud verbi ΕΠΙΘΥΜΕΙ 'soovida' puhul erineva inkorporeerimisstrateegia kasutusele võtmise kohta, kus ainus kord kogu analüüsitud valimi puhul ei kasutata *status constructus*'es olevat koptikeelset abiverbi $\overline{P}$ 'tegema', vaid kasutatakse otsest sisestamisstrateegiat (*direct insertion*), kusjuures Luuka evangeeliumi narratiivne paralleel kasutab omasõnavara leksikat. Käesoleva töö alapeatükis 2.2.4 on mainitud, et Uue Testamendi tekstide korpus sisaldab 30 laenatud verbi lemmat, mis esinevad nendes tekstides vähemalt 20 korda. Tooma evangeeliumi analüüsitud valimis leidub nende hulgast 4 verbi: ΝΗCΤΕΥΕ, ΠΙΡΑΖΕ, ΝΟCΙ, ΤΙΜΑ.

Kui võrrelda Tooma evangeeliumi ja Luuka evangeeliumi vaheliste lähedaste narratiivsete paralleelide võrdleva analüüsi käigus saadud andmeid Oxyrhynchose papüüruse fragmentide ja Tooma evangeeliumi vastavate kohtade võrdleva analüüsi tabelis 1 toodud andmetega, siis on võimalik täheldada järgmist. Oxyrhynchose fragmentide võrdluses leitud 21-st lemmast 10 lemmat esineb Tooma evangeeliumi ütlustes tabelis 3 (ΘΟΤΑΝ, ΑΛΛΑ, ΝΗCΤΕΥΕ, ΚΟCΜΟC, ΜΑΘΗΤΗC, ΔΕ, ΤΟΤΕ, ΨΥΧΗ, ΘΕΡΑΠΕΥΕ, ΜΑΚΑΡΙΟC). Neist 6 lemmat (ΑΛΛΑ, ΝΗCΤΕΥΕ, ΜΑΘΗΤΗC, ΔΕ, ΤΟΤΕ, ΨΥΧΗ) leidub samas tähenduses kanoonilise Luuka evangeeliumi koptikeelse tõlke narratiivsetes paralleelides. On täiesti seaduspärane, et nende hulgas on 4 laenatud kreeka sidendit, mida, nagu eespool mainitud, kopti keelde tõlkijad kasutasid stilistilistel eesmärkidel muidu sidendivabas kopti keelses. 11 lekseemile ei leidu paralleele Tooma evangeeliumi ja Luuka evangeeliumi võrdleva analüüsi lekseemivalimis.

Tundub oluline üksikasjalikumalt käsitleda kahte sõna, mis on esindatud narratiivsete paralleelide valimis. Need on sõnad ΚΟCΜΟC ja ΜΑΚΑΡΙΟC. Kanoonilise Luuka evangeeliumi narratiivsete paralleelide analüüsitud näidetes originaali sõna ἡ γῆ "maa" tähenduses "maailm, universum" (ütlus 16) edastatakse koptikeelses tõlkes omasõnavara leksikoni abil, sellal kui Tooma evangeeliumis kasutatakse laensõna ΚΟCΜΟC. Oxyrhynchose papüüruse kreekakeelsetes fragmentides kasutatakse Tooma evangeeliumi originaaltekstis täpselt samuti sõna ὁ κόσμος (P.Oxy. 655 log. 24 fr. D ja P. Oxy.1, verso log 27, 6) kaks korda ja kaks korda on see koptikeelses tekstis esitatud sõna ΚΟCΜΟC kujul. Sõna ΜΑΚΑΡΙΟC esineb ka Tooma evangeeliumis kreeka laensõnana, kuid kanoonilise Luuka evangeeliumi koptikeelses tekstis on see tõlgitud egiptuse omasõnavara vahendite abil. See on

täiendav kaudne tõend, et mittekaanonilise evangeeliumi tõlkijad kasutasid suuremas ulatuses laenatud kreeka sõnavara kui kanooniliste evangeeliumite tõlkijad.

5.3 Vahekokkuvõte

Kõigi laenatud lekseemide analüüs vastavate tingimustega määratud valimis andis alljärgnevad tulemused. Apokrüüfilise Tooma evangeeliumi tekstis ilmneb oluliselt suurem kalduvus kasutada kreeka laensõnavara, mis esineb erinevates grammatilistes kontekstides, nii et analüüsitud grammatiliste kategooriate hulgas esinevad nimisõnad, kopti keelele omane atributiivne ühend (määratav sõna + määratlev sõna, mõlemas positsioonis leiame kreeka laenu nimisõna + omadussõna, ütlus 13), substantiveeritud kreeka omadussõnad, kreeka verbid, mis demonstreerivad laensõna inkorporeerimise strateegiat abiverbi abil, üks kreeka nimisõna verbaliseerimise näide sama abiverbi abil, ning ka üks vastupidine näide, kus kreeka verbi antakse edasi perifrastiliselt verbi + nimisõna keelendi kaudu (ütlus 27, P.Oxy 1 verso, log 27, 9-10). Laenatud verbide inkorporeerimise strateegia kõigil juhtudel (välja arvatud ütlus 47) on abiverbi 'tegema' *status constructus* vormi abil, mille külge liidetakse laenverb (näiteks, $\bar{P}$ + XPGD , $\bar{P}$ + NOEI). Süntaktilisest vaatepunktist on selgesti näha kreeka keele sidendite ja üldisemalt muutmatute abisõnade märkimisväärsset kasutamist alistus- ja rinnastusseoste rõhutamiseks.

Kanoonilises Luuka evangeeliumi tekstis kasutatakse minu analüüsitud valimis märgatavalt vähem laenatud lekseeme nimisõnade, omadussõnade ja verbide kategooriates. On näha kalduvust eelistada omasõnavara, kaasa arvatud kristlike tekstide jaoks märgilised sõnad. Laenatud verbide inkorporeerimise strateegia on siin erinev, nimelt esineb otsese sisestamise strateegia (verbide laenamisstrateegiate hierarhia Wichmann ja Wohlgemuth'i järgi)⁴¹, samas kui kreekakeelsete nimisõnade verbaliseerimine on teostatud samuti nagu Tooma evangeeliumis, s.t abiverbi abil. Esineb ka üks näide laenatud kreekakeelse verbi kasutamisest substantiveeritud relatiivkõrvallausena (Lk 12.14). Ometi mis puutub süntaktilisi seoseid väljendavatesse lekseemidesse, siis ilmneb nende kasutuses peaaegu täielik kvantitatiivne ja kvalitatiivne sarnasus Tooma evangeeliumi koptikeelse tekstiga. Just see muster kajastub ka tabelis 2 esitatud analüüsis, kus vaatamata valimi märgatavale vähesusele toetab seda kogu fraasi peaaegu täielik semantiline ja grammatiline sarnasus: kolmest esinenud laensõnast kaks on muutmatud abisõnad.

⁴¹ Vt. käesoleva töö lk. 26–27

Max Plancki Evolutsioonilise Antropoloogia Instituut Leipzgis juhib rahvusvahelist keeleteaduslikku projekti '*Loanword Typology Project*' (LWT), ehk laensõnade tüpologia projekt, mille raames koostatakse maailma keelte laensõnade andmebaasi '*The World Loanword Database*' ja avaldatakse laensõnade alaseid uurimustöid⁴². Erinevate keelte põhjal tehtud uuringute piisavalt esinduslikus valimis on leksikaalse laenamise keskmine tase 24,2%, mis on üsna kõrge näitaja (Haspelmath ja Tadmor 2009: 55-56). Ülalpool toodud andmed Tooma evangeeliumi koptikeelse teksti leksikaalse laenamise taseme kohta annavad arvu 23%, mis langeb peaaegu kokku uuritud keelte keskmise leksikaalse laenamise tasemega. Tsiteeritud uurimuses lk. 56, 57 esitatud tabeli kohaselt oli kopti keel Tooma evangeeliumi andmetest johtuvalt vaadatuna oma vastavas dialektilises variandis ja tekstist lähtuvalt määratletud ajajärgus kõrge laenamise (*high borrower*) ja keskmise laenamise (*average borrower*) tüüpide vahelisel piiril. Apokrüüfilise Tooma evangeeliumi ja kanoonilise Luuka evangeeliumi tekstide narratiivsete paralleelide võrdlev analüüs näitas, et nimisõnade, omadussõnade ja verbide kasutamise poolest kasutab kanoonilise Luuka evangeeliumi kopti keel peaaegu poole vähem laensõnu, so antud juhul võimaldab valim väita, et leksikaalse laenamise tase võiks olla veelgi madalam ja selle teksti kopti keel on kindlasti keskmise laenaja (*average borrower*) tüüpi.

Eelpoolöeldu põhjal võib teha mõned järeldused: mõlemad tekstid näitavad tõlkijate ja kirjutajate pühendumust kreeka originaali tähenduse järgimisele. Seda kaudselt toetab Oxyrhynchose papüüruste fragmentide ja nende koptikeelsete paralleelide sõnavara võrdlev analüüs. Isegi seal, kus kasutatakse omasõnavara hulka kuuluvat sõna, vastab see semantiliselt korrektselt originaalis kasutatud sõnale, isegi kui on võimalik kasutada sünonüümi (nagu sõnade "maa" ή γῆ KAṢ ja "universum" ó κόσμος KOCMOC puhul), mis võib olla veel üks kaudne märk sellest, et Tooma evangeeliumi algkeeleks oli kreeka keel.

Mõlema teksti analüüs kinnitab, et kopti keele kirjanduslikud dialektid paiknevad laenatavuse skaala algpunkti lähedal (vt. alapeatükk 2.2.4.). Mõlemast tekstist analüüsitud valimis on esindatud nimisõnad, sidendid, verbid ja omadussõnad. Minu analüüsi kvantitatiivsed näitajad korreleeruvad sõnaliigiti skaala lugemisega, mis postuleerib rohkemat elementide laenamist alustades vasakult äärelt.⁴³ Laenatud võõrsõna inkorporeerimine on jälgitav verbi laenamisstrateegia hierarhia tüpoloogilise analüüsi abil Wichmann ja Wohlgemuth'i järgi. Tooma evangeelium lükopolise dialekti mõjudega sahiidi dialektis kirjutatud tekstina näitab

⁴² <https://www.eva.mpg.de/linguistics/past-research-resources/language-contact/loanword-typology-comparative-study>

⁴³ Vt. käesoleva töö alapeatüki 2.2.4

siirdestrateegiat, mille kohaselt kasutatakse abiverbi enne laenatud kreeka verbi, mis on 2. isiku preesensi imperatiiviga, kuid mitte infinitiiviga sarnases vormis.⁴⁴ Siinjuures on võimalik näha selle siirdestrateegia kinnitavat näidet $\epsilon\iota\iota\theta\gamma\mu\epsilon\iota$ ülaltoodud ütluse 47 puhul, kus laenatud verb on juba sahiidi dialektile iseloomulikus vormis, s.t otsese sisestamise vormis. Kanoonilise Luuka evangeeliumi koptikeelne tekst puhtas sahiidi dialektis demonstreerib tegusõna otsese sisestamise strateegiat, so kasutab 2. isiku preesensi imperatiivile sarnast vormi, mis on morfoloogiliselt kõige sobilikumalt tajutav omasõnavarale lähema, juba kopti keelega kohandatud lekseemina. Kusjuures tüpoloogiliselt tähistab see asjaolu mitte ainult dialektide vahelist erinevust, vaid ka kakskeelsuse taset ühiskonnas, sest diakrooniliselt vastab abiverbiga mudel kahe keele kooseksisteerimise varasemale etapile, niisiis sõna tajutakse veel võõrkeelsena. Otsese sisestamise puhul tajutakse sõna juba morfoloogiliselt emakeelsena.⁴⁵

Kanoonilise Luuka evangeeliumi teksti leksikaalne analüüs narratiivsete paralleelide abil näitab, et ametlike skriptooriumite tõlkijad tõlkisid tekstid puhtalt kirjalikku sahiidi dialekti ja eelistasid mitmetel juhtudel mitte kasutada laenatud kreeka sõnu, vaid omasõnavara. Eriti ilmne on see selliste kristliku maailmavaate jaoks märgiliste võtmesõnade puhul nagu $\Gamma\mathrm{N}\epsilon\mathrm{C}\mathrm{I}\mathrm{C}$ ja $\Lambda\mathrm{O}\Gamma\mathrm{O}\mathrm{C}$. Nende konkreetsete sõnade kreeka keele pärase vormi kasutamise vältimise põhjused võivad olla ka ideoloogilised.

Mis puutub laensõnade piisavalt selgesti väljendunud tagasihoidlikumasse kasutusse üldiselt, siis võib ära märkida mitmeid asjaolusid. Kanooniliste evangeeliumite hilisemad väljaanded võidi teadlikult (võimaluse piires) puhastada liigsetest kreeka keele leksikaalsetest mõjutustest, kuna kopti kirik oli eraldumas kreeka kirikust. Niisiis on võimalik, et laenatud täistähenduslike sõnade suhe (47:24) (abisõnade suhe, nagu näeme lk 39, on peaaegu võrdne) tähendab, et kreekakeelsete varakristlike teoste, mille hulgas olid ka mitmesugused apokrüüfid, tõlkimise alguse ajaks, oli kreeka–egiptuse kakskeelsuse tase selliste tekstide mitteprofessionaalsete tõlkijate seas juba üsna kõrge. Kõrge oli ka soov edastada paljusid mõisteid mitte ainult täpsema tõlke, vaid laensõnade kasutamisega. Kuid aja möödumisel, vastavalt iseseisva kopti kiriku arenemisele, võisid kreeka laensõnad asenduda omasõnavara sõnadega, kristlus lakkas olemast kitsa pühendunute ringi religioon ja liiga spetsiifiline kreeka sõnadega täidetud keel muutus juba takistuseks. Teisisõnu võib väita, et keeleuususe sotsiaalsed funktsioonid kajastusid keelekäitumises „kakskeelse kirjaoskuse“ (*biliteracy*) puhul. Sellisel juhul tajuti laensõnu

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

tüpoloogiliselt juba omasõnavarana, mistõttu kreeka keele sidendite kasutamine erinevate süntaktiliste nüansside rõhutamiseks praktiliselt ei muutunud, ei diakroonselt ega ka sünkroonselt dialektiti.

Kokkuvõte

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks oli viia läbi koptikeelse apokrüüfilise Tooma evangeeliumi teksti ja Tooma evangeeliumi kreekakeelsete papiüruste fragmentide leksikaalne võrdlev analüüs kreeka laensõnade tuvastamiseks koptikeelses tekstis. Ma võrdlesin apokrüüfilise Tooma evangeeliumi tekstis olevaid narratiivseid paralleele kanoonilise Luuka evangeeliumi teksti vastavate kohtadega ja viisin läbi leksikaalse võrdleva analüüsi kreeka laensõnade tuvastamiseks Tooma evangeeliumi narratiivsetes paralleelides ja kanoonilise Luuka evangeeliumi narratiivsetes paralleelides, tuvastasin nende laensõnade grammatilise konteksti, võimaliku semantilise nihke tõlkimisel ja võrdlesin kahte tõlkepraktikat, mis tulenevad apokrüüfilise teksti mitteametlikust tõlkest ja edastamisest ning kanoonilise teksti heakskiidetud ametlikust kirjanduslikust tõlkest ja levitamisest. Saadud andmete põhjal tegin lemmade kvantitatiivne ja kvalitatiivne analüüs.

Kahe tõlkepraktika analüüsile toetudes üritasin teha oletusi kreeka-rooma Egiptuse ristiusustamise ajal kreeka-kopti kakskeelsuse taseme kohta, püüda vastata küsimusele, kas kopti keel on oma olemuse järgi kunstlik lingvistiline konstruktsioon või on kreeka keele tugev leksikaalne mõju kopti keele loomuliku arengu üks teguritest, mis ei mõjutanud ometi nii sügavalt keele struktuuri. Võib tõdeda, et viimane väide on leidnud rohkemaid ja kindlamaid kinnitusi.

Vaatamata probleemi varasemate uurimiste arvukusele, ei ole minu valitud meetod minu teada veel kasutatud. Arvestades, et siinses bakalaureusetöös on võetud võrdluseks vaid üks võimalikest sarnastest tekstidest – kristlik Luuka evangeelium –, pakuvad teised võimalikud žanriliselt lähedased tekstid kindlasti võimalusi edasiarenduseks. Neist on kõrgema uurimispotentsiaaliga hästi tuntud *Sextuse sententsid*, mis on oma žanri järgi kuuluvad nii nimetatud tarkusekirjanduse kategooriasse.

Kirjandus

Allikad

Papüürus P.Oxy.1

<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3c1b64e8-991a-449c-86d4-bc48b80280e1/surfaces/e8f88f09-c0d7-482d-aca9-f54b69857a36/> (18.05.2023)

Papüürus P.Oxy. 654

https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=papyrus_1531_f001r (18.05.2023)

Grenfell, B. P. ja Hunt, A. S. (1904). Oxyrhynchus Papyri IV. Papüürus P.Oxy. 655, 22-27.

<https://archive.org/details/oxyrhynchuspapyr04gren/page/22/mode/2up?view=theater>
(18.05.2023)

The Coptic New Testament. Gospels. St Shenuda the Archimandrite Coptic Society.
<https://gnosis.study/authors/Coptic%20Society> (18.05.2023)

Sekundaarkirjandus

Aikhenvald, Alexandra Y, (2008). Grammars in Contact: A Cross-Linguistic Perspective.- Aikhenvald, Alexandra Y; Dixon R.M.W (eds.), Grammars in Contact. A Cross-Linguistic Typology. Oxford University Press, 1-54.

Brankaer, Johanna (2010). Coptic. A Learning Grammar (Sahidic). Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.

Bucking, Scott (2012). Towards an archeology of bilingualism: on the study of Greek-Coptic education in late antique Egypt. - Alex Mullen, Patrick James (eds.), Multilingualism in the Graeco-Roman worlds. Cambridge University Press, 225-264.

Clackson, James (2012). Language maintenance and language shift in the Mediterranean world during the Roman Empire. - Alex Mullen, Patrick James (eds.), Multilingualism in the Graeco-Roman worlds. Cambridge University Press, 36-57.

Dahlgren, Sonja (2022). Egyptian Greek: A Contact Variety.- Michele Bianconi, Marta Capano, Domenica Romagno, Francesco Rovai (eds.), Ancient Indo-European Languages between Linguistics and Philology. Brill's Studies in Historical Linguistics 18. Leiden: Brill, 115-152. https://doi.org/10.1163/9789004508828_006

Evans, Trevor (2012). Complaints of the natives in a Greek dress: The Zenon Archive and the problem of Egyptian interference. - Alex Mullen, Patrick James (eds.), Multilingualism in the Graeco-Roman worlds. Cambridge University Press, 106-123.

- Fewster, Penelope (2002).** Bilingualism in Roman Egypt. – Adams J.N.; Janse M.; Swain S. (eds.), *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Text*. Oxford University Press, 220-245.
- Grossman, Eitan (2014).** Greek Loanwords in Coptic.- Georgios K. Giannakis (ed.), *Encyclopedia of Ancient Greek language and linguistics*, Volume 1 - A-F. Leiden: Brill, 118-119.
- Grossman, Eitan; Richter, Tonio Sebastian (2015).** The Egyptian-Coptic language: its setting in space, time and culture. - Eitan Grossman, Martin Haspelmann, Tonio Sebastian Richter (eds.), *Egyptian-Coptic Linguistics in Typological Perspective*. Berlin: De Gruyter Mouton, 69-102.
- Grossman, Eitan; Polis, Stephane (2017).** Polysemy Networks in Language Contact: The Borrowing of the Greek-Origin Preposition κατά/KATA in Coptic. - Eitan Grossman, Peter Dils, Tonio Sebastian Richter, Wolfgang Schenkel (eds.), *Greek Influence on Egyptian-Coptic: Contact – Induced Change in an Ancient African Language*. DDGLC Working Papers 1. Hamburg: Widmaier Verlag, 335-367.
- Grossman, Eitan; Richter, Tonio Sebastian (2017).** Dialectal Variation and Language Change: The Case of Greek Loan-Verb Integration Strategies in Coptic.- Eitan Grossman, Peter Dils, Tonio Sebastian Richter, Wolfgang Schenkel (eds.), *Greek Influence on Egyptian-Coptic: Contact – Induced Change in an Ancient African Language*. DDGLC Working Papers 1. Hamburg: Widmaier Verlag, 207-236.
- Grossman, Eitan (2018).** Did Greek Influence the Coptic Preference for Prefixing? A Quantitative-Typological Perspective. – Henning Schreiber, Peter Siemund (eds.), *Journal of Language Contact*, Volume 11: Issue 1. Brill, 1-31.
<https://brill.com/view/journals/jlc/11/1/jlc.11.issue-1.xml> (17.05.2023)
- Grossman, Eitan (2019).** Language-Specific Transitivity in Contact: The Case of Coptic. – Henning Schreiber, Peter Siemund (eds.), *Journal of Language Contact*, Volume 12: Issue 1. Brill, 89-115. <https://brill.com/view/journals/jlc/12/1/jlc.12.issue-1.xml> (17.05.2023)
- Gathercole, Simon (2014).** *The Gospel of Thomas. Introduction and Commentary*. Leiden: Brill.
- Gathercole, Simon (2012).** *The Composition of the Gospel of Thomas. Original Language and Influences*. New-York: Cambridge University Press.
- Goodacre, Mark (2012).** *Thomas and the Gospels. The Case for Thomas's Familiarity with the Synoptics*. Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company.
- Haspelmath, Martin; Tadmor, Uri (2009).** *Loanwords in the World's Languages*. – Haspelmath, Martin ja Tadmor Uri (eds.), Berlin: De Gruyter Mouton.
- Haspelmath, Martin (2015).** A grammatical overview of Egyptian and Coptic. - Eitan Grossman, Martin Haspelmath, Tonio Sebastian Richter (eds.), *Egyptian-Coptic Linguistics in Typological Perspective*. Berlin: De Gruyter Mouton, 103-144.

- Layton, Bentley; Koester, Helmut; Attridge, Harold W. (1989).** Tractate 2. The Gospel accordig to Thomas.- Layton, Bentley (ed.), Nag-Hammadi Codex II, 2-7. Volume one. The Coptic Gnostic Library. XX.- Robinson, James M. (ed.), Leiden: Brill, 38-126.
- Layton, Bentley (2007).** Coptic in 20 Lessons: Introduction to Sahidic Coptic. Leuven: Peeters.
- Layton, Bentley; Brakke, David (2021).** The Gnostic Scriptures. Yale University Press.
- Loprieno, Antonio (1995).** Ancient Egyptian: A linguistic Introduction. Cambridge University Press.
- Matras, Yaron (2007).** Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective. – Matras, Yaron ja Sakel, Jeanette (eds.), Berlin: De Gruyter Mouton.
- McMahon, April M.S. (1994).** Understanding language change. Cambridge University Press.
- Mullen, Alex (2012).** Introduction: multiple languages, multiple identities.- Alex Mullen, Patrick James (eds.), Multilingualism in the Graeco-Roman worlds. Cambridge University Press, 1-35.
- Papaconstantinou, Arietta (2012).** Why did Coptic fail where Aramaic succeeded? - Alex Mullen, Patrick James (eds.), Multilingualism in the Graeco-Roman worlds. Cambridge University Press, 58-76.
- Quack, Joachim Friedrich (2017).** How the Coptic Script Came About. - Eitan Grossman, Peter Dils, Tonio Sebastian Richter, Wolfgang Schenkel (eds.), Greek Influence on Egyptian-Coptic: Contact – Induced Change in an Ancient African Language. DDGLC Working Papers 1. Hamburg: Widmaier Verlag, 27-96.
- Reintges, Chris H (2006).** Coptic Egyptian (Sahidic Dialect). Köln: Rüdiger Köppe Verlag.
- Reintges, Chris H (2004).** „Coptic as a bilingual language variety“. - Badenas de la Pena, P (et al., eds.), Lenguas in contacto: el testimonio escrito. Madrid. 69-86.
- Robinson, James M. (2014).** The Nag Hammadi Story. From the Discovery to the Publication. Leiden: Brill.
- Rutherford. I.C. (2010).** Bilingualism in Roman Egypt.- Evans T.V.; Obbink D.D. (eds.), The Language of the Papyri. Oxford University Press, 198-207.
- Satzinger, Helmut (2003).** Das Griechisch, aus dem die koptischen Alphabete stammen. - Beltz Walter, Pietrushka Ute, Tubach Jürgen (eds.), Sprache und Geist. Hallesche Beiträge zur Orientalwissenschaft 35. Halle, 201-213.
- Till, Walter (1961).** Koptische Dialektgrammatik. München: C.H.Beck Verlag.
- Vierros, Marja (2014).** Bilingualism in Hellenistic Egypt.- Georgios K. Giannakis (ed.), Encyclopedia of Ancient Greel language and linguistics, Volume 1 - A-F. Leiden: Brill, 234-237.
- Wardhaugh, Ronald; Fuller, Janet F (2018).** An Introduction to Sociolinguistics. Wiley Blackwell.

Wichmann, Søren; Wohlgemuth, Jan (2007). Loan verbs in a typological perspective. Aspects of Language Contact: New Theoretical, Methodological and Empirical Findings with Special Focus on Romancisation Processes, 89-121 (2008).
https://www.researchgate.net/publication/40853568_Loan_verbs_in_a_typological_perspective (18.05.2023)

Zakrzewska, Ewa D. (2017). „A Bilingual Language Variety“ or „the language of the Pharaohs“? Coptic from the Perspective of Contact Linguistics.- Eitan Grossman, Peter Dils, Tonio Sebastian Richter, Wolfgang Schenkel (eds.), Greek Influence on Egyptian-Coptic: Contact – Induced Change in an Ancient African Language. DDGLC Working Papers 1. Hamburg: Widmaier Verlag, 115-161.

Elanskaya, Alla (2010).= Еланская, Алла. Грамматика коптского языка. Саидский диалект. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Jernstedt P.V. (1986). = Ернштедт П.В. Исследования по грамматике коптского языка. Москва: Наука.

Khosroyev Alexander L.= Хосроев А.Л. (1991). Александрийское христианство. Москва: Наука.

Khosroyev Alexander L.= Хосроев А.Л. (1997). Из истории раннего христианства в Египте. Москва: Присцельс.

Khosroyev Alexander L.= Хосроев А.Л. (2016). «Другое благовестие» II. Христианские гностики II-III вв.: их вера и сочинения. Санкт-Петербург: Контраст.

Smagina E.B. (2016).= Смагина Е.Б. Практическая грамматика коптского языка. Москва: Издательство института св. Фомы.

Summary

The topic of this bachelor's thesis is the lexical impact of Ancient Greek on Coptic language in the context of early Christian and heretical literature. The aim of my thesis is to clarify the proportion of Greek loanwords in Coptic texts by means of a comparative analysis of the original Greek text and its translation into Coptic.

The genre and the thematics of the texts chosen for analysis were used as a limiting selection criterium. Since, due to the very nature of the Coptic language, only texts from the Christian or near-Christian tradition can serve as parallel texts, the choice of texts is limited. They have been further narrowed down because early Christian texts considered heretical were withdrawn from circulation and destroyed by the Church – this category included all early Christian apocryphal and especially 'para-Christian' (or near-Christian) Gnostic and Manichaean literature. For the comparative analysis I have chosen the apocryphal Gospel of Thomas and the canonical Gospel of Luke. The former work is represented by fragments of Oxyrhynchus papyri, containing parts of the gnostic Gospel of Thomas in Greek and a parallel text in Coptic from the so-called Nag Hammadi library.

The research methodology is as follows. Photographs of the three aforementioned fragments of the Oxyrhynchus papyri are examined, as well as their facsimile reproductions. A line by line comparative analysis of the parallel Coptic text is carried out and all the Greek words borrowed into the Coptic text are recorded. Their grammatical form is fixed and the method of incorporation of a foreign word in a particular dialect of Coptic language from our Nag Hammadian source (which is the Sahidic dialect, influenced by the Lycopolitan) is noted.

In order to narrow the focus of the study, out of the two canonical Gospels that supposedly have genetic similarities with the sayings of the apocryphal Gospel of Thomas, it seemed reasonable to choose the one that has the greatest number of textual similarities in terms of the direct speech of Jesus Christ. This is the Gospel of Luke.

The paper is divided into five sections, which allow the reader to explore the issues in a logical way. The first chapter deals with the nature of the Coptic language as a specific linguistic phenomenon. In the second chapter, I focus on the problem of Greco-Roman Egyptian bilingualism in the light of contact linguistics methods. The third chapter is devoted to an introduction to the sources of this work. Chapter four briefly introduces the Christianization of Graeco-Roman Egypt and early Christian Gnosticism, since these phenomena are closely

related to the texts under analysis. Chapter five consists of a comparative lexical analysis of the Oxyrhynchus papyri fragments of the Greek Gospel of Thomas and the corresponding passages of the Coptic Gospel of Thomas, and a comparative lexical analysis of the narrative parallels between Coptic Gospel of Thomas and the Coptic and Greek versions of the canonical Gospel of Luke.

Based on the analysis of the two translation practices (the canonical official practice and the informal unofficial one), I tried to propose a hypothesis concerning the level of Greek-Coptic bilingualism during the time of the Christianization of Graeco-Roman Egypt, in order to try to answer the question whether Coptic language is by its very nature an artificial linguistic construction or whether the strong lexical influence of Greek is only one of the factors in the natural development of Coptic which did not affect the structure of the language too profoundly. It may be concluded that the latter argument has been more firmly confirmed.

Despite the abundance of previous research on the problem, the method I have chosen has not, to my knowledge, yet been used. Considering that only one of the possible similar texts – the Gospel of Luke – has been taken as a reference in this thesis, other possible genre-related texts certainly offer possibilities for further development.

De scribendi et legendi elementis.

§. 1.

De litteris.

Coptitae a sinistra dextrorsum scribentes et legentes universis utuntur litterarum Graecarum viginti quinque signis eodem ordine sese excipientibus, quibus addiderunt sex ex imaginibus hieroglyphicis vel hieraticis translatis, quae omnes neque praecedentibus neque sequentibus adnexae sunt sed separatim scriptae, quarum figuras, nomina, enunciandi et numerandi potestatem haec tabula exhibet:

Figurae.		Nomina.	Potestas.	Numeri.
Α	α	Αλφα	α, a	1
Β	β	Βητα	β, b	2
Γ	γ	Γαμμα	γ, g	3
Δ	δ	Δαλτα	δ, d	4
Ε	ε	Ει	ε, ē	5
Ζ	ζ	Ζητα	ζ, z	7
Η	η	Ητα	η, ē	8
Θ	θ	Θητα	θ, th	9
Ι	ι	Ιαγτα	ι, i	10
Κ	κ	Καππα	κ, k	20
Λ	λ	Λαγλα	λ, l	30
Μ	μ	Μι	μ, m	40

⁴⁶ Uhlemann, Max. 1853. Linguae copticae grammatica in usum scholarum academicarum scripta cum chrestomathia et glossario. Lipsiae.

Figurae.		Nomina.	Potestas.	Numeri.
Η	κ	Ηι	ν, n	50
Ξ	ξ	Ξι	ξ, x	60
Ο	ο	Ο	ο, o	70
Π	π	Πι	π, p	80
Ρ	ρ	Ρο	ρ, r	100
Σ	σ	Σιαα	σ, s	200
Τ	τ	Ταγ	τ, t	300
Υ	υ	Υε	υ, ū (u et w ante vocales)	400
Φ	φ	Φι	φ, ph	500
Χ	χ	Χι	χ, ch	600
Ψ	ψ	Ψι	ψ, ps	700
Ω	ω	Ω	ω, ō	800
Ϻ	ϻ	Ϻει	sch	
ϼ	Ͻ	ϼει	f, ph	90
Ͼ	Ͽ	Ͼει	kh, arab. ħ	
Ͽ	Ͽ	Ͽορι	h	
Ͽ	Ͽ	Ͽαπια	dsch, arab. ṣ	
Ͽ	Ͽ	Ͽιαα	k, gh, sch	
Ͽ	Ͽ	Τι	ti	

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Vitali Poskin,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

'Vanakreeka keele sõnade kopti keelde laenamisstrateegiad gnostilise Tooma evangeeliumi ja kanoonilise Luuka evangeeliumi kreeka päritolu laensõnade võrdleva analüüsi põhjal',

mille juhendaja on prof. Janika Päll,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Vitali Poskin

05.06.2023